

„Droschak”
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

Հ.Յ.Պ.
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A.R.F.
LIBR.

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Հ Ա Յ Յ Ե Ղ . Դ Ա Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պ Ա Հ Ա Ն Ջ Ն Ե Ր Ը

Առանց շեղելու մեր «Ծրագրի» հիմնական սկզբունքներէն, սրանց համաձայն՝ հասարակութեանց մէջ տիրող ներկայ չարիքները վերջնականապէս կ'սչնչանան ընկերվարական կարգերու հաստատումով երբ տնտեսական կեանքի հիմը կը կազմէ աշխատանքը և արդիւնաբերութեան բարիքները կը յատկացնին միմիայն անոր ստեղծագործման մէջ մասնակցողներուն.

Հիմը ընդունելով՝ որ մարդկային անհատի, ինչպէս ազգային ու կրօնական միութիւններու ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը անկապտելի իրաւունք է և պէտք է ապահովել, առանց այդ ազգութիւններու և համայնքներու թւին նայելու.

Համոզուած՝ որ ամեն մէկ պետութեան և մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան նման բազմալեզու երկրի մը քաղաքական լաւագոյն կազմը Ֆէտէրատիվ-ապակեգրոնական ձևն է, երբ աշխարհագրական-տնտեսական ազգաբնակչական ուրոյն դիմադրի՝ ունեցող բոլոր շրջանները պիտի վայելեն ներքին վարչական-օրէնսդրական ինքնավարութիւն, որը առաւել ևս ներդաշնակօրէն կ'ուժեղացնէ ու կ'ամրապնդէ պետական ամբողջ կազմը.

Գիտակցելով նոյնպէս, որ այդ նպատակներուն կարելի է հասնիլ աստիճանաբար, արմատական ռամկավար բարեփոխութիւններու միջոցով, և համարա շէն գործակցութեամբ հարեան ազգերու և միւս կուսակցութիւններու հետ, այլ ցանկալով ապահովել նոր ըէժիմը՝ անբաղձալի ցնցումներէ՝

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ներկայիս և Օսմանեան պարլամենտի առաջին նստաշրջաններուն համար կ'առաջարկէ ստորև առաջադրուած՝ անհրաժեշտ և ներկայ իրականութենէն թեւադուած պահանջները:

Ար յուանք, որ այս «Գաշանջները» կարող պիտի ըլլան ծառայել իբրև համերաշխ գործակցութեան հիմք բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններու համար—թիւրք, յոյն, հայ, մակեդոն, արաբ, այլանայի, քիւրդ ևն, —սրանք կը ձգտին, ինչպէս մենք, ամրապնդել Սահմանադրական նոր ըէժիմը և առաջնորդել ընդհանուր հայրեկիքը դէպի Ազատութիւն, ազգերու Հաւասարութիւն և հանուր Եղբայրութիւն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԵՏԵՐ

- 1) Օսմանեան կայսրութիւնը, քանի կ'ունենայ Սահմանադրական ռամկավար ըէժիմ, պիտի ճանաչուի անկախ ու ամբողջական:
- 2) Թիւրքաց շայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը և կը վարէ իր տեղական գործերը, հիմնած ապակեգրոնացման սիստէմի վրայ, որմէ հաւասար կերպով պիտի օգտուին երկրի մէջ ապրող բոլոր ազգերը:
- 3) Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնած ժողովրդական ներկայացուցչութեան սիստէմի վրայ, կը վարէ պետութեան ընդհանուր գործերը, —արտաքին քաղաքականութիւն, զօրք, դրամ, մաքս, երկաթուղի, պոստ-հեռագիր ևն, տեղական միւս ֆոնկսիօնները թողնելով շրջաններուն:
- 4) Պարլամենտական, դատաստանական և տեղային վարչական բոլոր մարմինները պիտի ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, գաղանի և համեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով: Այս սկզբունքը կը գործադրուի բոլոր ազգերու և կրօններու համար հաւասարապէս:

ՎԻՍՏԵՔՆԵՐՈՒ ԻՐԱՆՈՒՆԵՐԸ

- 5) Վիլայեթները կը վայելեն տեղական գործերը վարելու մէջ լայն ինքնավարութիւն: Նոյնը համայնքները համայնական գործերու մէջ:
  - Վիլայեթներուն, կազմներուն, համայնքներուն և քաղաքային վարչութիւններուն կը վերապահին՝ ա) ճանապարհները, բ) ժողովրդական առողջապահութիւնը, գ) կրթական գործը, դ) Զբոսաշխութիւնը, ե) Տեղական ոստիկանութիւնը, զ) Տեխնիկական, գիւղատնտեսական և այլ գիտելիքներէ տարածումը ևն:
  - Վիլայեթներու եկամուտին մէկ սրոշ մասը (20—25%) կը ծախուի տեղական պէտքերու համար, իրաւասու մարմիններու միջոցով:
- 6) Բացի վալիներէ, միւթասարըքներէ, իսթինաֆի միւստայի-ուժուժիներէ և ըէյիսներէ, տեղական մնացած բոլոր պաշտօնները կ'ընտրուին համապատասխան խորհուրդներու կողմէն:
- 7) Վիլայեթներու սահմանները որոշելու ատեն, հակառակ հին ըէժիմի գործ դրած սկզբունքին, պէտք է նկատի առնել ազգաբնակչութեան տեղագրական ու կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար:

ԻՐԱՆՈՒՆ ԲՆԵՐՈՒ ՀԱՆԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ

8) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու և կրօնական համայնքներու: Ոչնչացումն դասակարգային կերպարանք ունեցող բոլոր առանձնաշնորհումներու:

Այլևայլ ազգութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը պետական պաշտօնների մէջ, կեդրոնական թէ տեղական, պիտի գործադրւի համեմատական չափով: Նոյնը կառավարութեան հովանոյն տակ գտնուող հիմնարկութիւններուն մէջ:

ՍԱՀՄԱՆԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲՆՆՈՒԹԻՒՆ

- 9) Ա) Սահմանադրութեան վերաբնուցումը ապակեդրոնացման մտքով:
- Բ) Մինիստրութեան պատասխանատուութիւն օրէնսդիր ժողովի առջև:
- Կ) Գահակալը կ'երգւի, զօրքի հետ միասին, հաւատարմութիւն և անխախտ պահպանումն Սահմանադրութեան:
- Դ) Վերացումն վերին ժողովի (Այանի):
  - Ծանօթ. — ա) Մինչեւ այդ՝ Այանի անդամներ պիտի ընտրուին Երզնայի խորհուրդներու կողմէ:
  - բ) Առաջին նստաբաժնի համար՝ Այանի անդամներու ցանկի պատրաստութիւնը կը յանձնուի պարլամենտին:
- Ե) Փոփոխումն այժմեան ընտրողական սխառէմի՝ մտցնելով ընդհանուր ձայնատուութիւն:

ԲԱԿԱՌԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

10) Անխախտ պահպանումն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովներու, գործադուլներու ազատութեան:—Անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան: Ազատութիւն տեղափոխութեան: Վերացումն ներքին անցագրերու:

ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԵՒ ԼԵԶՈՒ

- 11) Ընդհանուր, պարտադիր և ձրի սկզբնական ուսում: Կրթական-կուլտուրական գործի կատարեալ ազատութիւն: Բոլոր տեսակի դպրոցներու իրաւասութեան հաւասարութիւն: Գասատուութիւն մայրենի լեզուով ազգային դպրոցներու մէջ: Պետական լեզուի ուսուցումն չորրորդ տարւանէ: Թիւրքական դպրոցներու մէջ տեղական լեզուներու գասատուութիւնը պարտաւորական է, նոյն տարւանէ:
- 12) Կուլտուրային-դպրոցական նպատակներու յատկացած բիւջէն բաժանել առանձին ազգութիւններու միջև, համաձայն ազգաբնակչութեան թւի: Գործադրութիւնը պիտի թողւի յատկապէս այդ նպատակի համար ընտրած մարմիններուն:
- 13) Պետական լեզուն պարտաւորական է բոլոր պաշտօնեաներու համար պարտաւորական է բացի պետական լեզուէ, իմանալ նաև տեղական ազգաբնակչութեան լեզուն:

Ծանօթ.—Պետական լեզուի հետ միասին տեղական լեզուի գործածութիւնը դաստիարակներու, վարչական հիմնարկութիւններու մէջ: Պատճառական յայտարարութիւններու եւ ազդերու համար եւս տեղական լեզուներ պատրաստուցուցիչ են:

ՊԱՏԱՐԱՆՆԵՐ

14) Գատարաններու հիմնական վերակազմութիւն: Զրի գատավարութիւն:

ԶԻՆՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

15) Հաւասարութիւն զինուորագրութեան՝ ղեկավարութեան բոլոր ազգութիւններու համար, առանց կրօնի խտրութեան: Զինուորական ծառայութեան տեղութիւնը, ներկայ պայմաններու մէջ, իջեցնել երկու տարւան:

Ծանօթ.—Տեղական զօրայինքն պիտի ծառայեն, խաղաղ մասնակց, իրենց մեծաւոր վայրերուն մէջ: Աւելացումն զինուորներու ամսաթուակի: Անմիջական վերստուգումն Համախոյի գնդերու:

ՊԱՇՏՅՈՒՆՆԵՐ

16) Պետական պաշտօնեաների թւի նւազեցումն: Պակասեցումն բարձր պաշտօնեաներու ամսաթուակներու և օրէնսդրական սահմանափակումն *maximum*-ի: Մանր պաշտօնեաներու ամսաթուակի յաւելումն:

Ծանօթ.—Բոլոր պատճեններու պատասխանատուութիւն ընդհանուր դաստիարակի առջև:

ՀՊՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ

17) Ապահովել պետութեան հաշուով հողի որոշ տարածութիւն ամեն մի գիւղացուն: Պետական և արքունական հողերը գործնելի համայնքներու սեփականութիւն:

18) Հողերէն օգտուելու իրաւունքը կը պատկանի աշխատաւորներուն, աշխատաւորական սկզբունքներով: Իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի այնչափով հող մշակելու, որ կարողանայ, առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բաւարարութիւն տալ իր և իր ընտանիքի սպառողական պահանջներուն:

19) Համայնքէ ընտրած մարմիններու կարգադրութեանը կը յանձնուին համայնական ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող գեփիներն (անտաններ, արօտներ) ու ջրերը (շարժոյթ, ձկնորսութիւն) և ատոնցմէ ստացուող եկամուտները կը գործադրին համայնքի կուլտուրական ձեռնարկներու համար:

20) Հանքերը, ինչպէս և արտաբոյ կարգի արժէք ունեցող բնական այլ հարստութիւնները կը համարեն պետական սեփականութիւն, և անոնց եկամուտներու որոշ մասը կը գործադրուի տեղական համաժողովրդական-կուլտուրական նպատակներու համար:

ՖՈՒՐԻՆԵՐ

21) Հարկային սխտէմի հիմնական փոփոխութիւն:

Ծանօթ.—Ներկայ պայմաններու մէջ, անմիջապէս պակսեցնել աւարը, սամմանալիակելով բերի 1/15-ով, աղնամբ 173-ով: Յետմնաց սուրբերը չը պիտի գանձուին: Վերացումն համապարհային, Հինգրի, զաղթականային և այլ մասն սուրբերու: Վերացումն դասասանական փուլերու ելլն: Անմիջական վերացումն օլամի, բեգարի և այլ չը վարձատրող աշխատանքներու:

22) Պրօգրեսիվ տուրք եկամուտի և ժառանգութեան: Հարկէ բոլորովին ազատել որոշ չափէ պակաս եկամուտ ունեցողները:

ԿՐԵԴԻՏ

23) Պետական ամենամատչելի կրեդիտ:

24) Պետական ապահովագրութիւն երաշտի, կարկոտի, մորեխի, հեղեղի և այլ պատահարներու դէմ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՆՈՆԱԿՐՈՒՄ

25) Հաստատումն աշխատանքի մինիստրութեան: Աշխատանքի օրէնսդրական կարգաւորումն և հովանաւորութիւն:

ա) Աշխատանքի ժամերու որոշումն բանուորներու համար, թէ քաղաքներու և թէ գիւղերու մէջ: Աւող-չապահական տեսակէտէ առանձնապէս վտանգաւոր և վնասակար դուժերու համար աւելի պակաս:

բ) Վերցնել կանանց և երեխաներու դիշերային աշխատանքը: Կանայք ազատ պիտի ըլլան աշխատանքէ՝ ծննդաբերութենէ վեց շաբաթ յետոյ: Արդիւի երեխաներու աշխատանքը մինչև 15 տարեկան հասակը, իսկ 15-էն մինչև 18 տարեկան հասակը՝ սահմանափակել օրական 6 ժամով: Վերցնել պայմանաժամէ դուրս աշխատանքը: Արդիւի տուգանքի ձևի տակ օրավարձի նւազեցումը:

գ) Կիրակիօրեայ լիակատար հանգստութիւն, ամեն մի կրօնի պատկանողներուն, իրենց կրօնի յատուկ շաբաթական կիւրակէ օրերը:

26) Բանուորներու ապահովագրումն՝ դժբախտ պատահարներու, հիւանդութեան, ծերութեան և անաշխատութեան դէմ, պետութեան և գործատէրերու հաշուով:

1 սեպտեմբեր 1908
Կ. Պոլիս

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՕՍՄ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԵՒՆ

Գործադրելի պիտի մնան 1293-ի Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն և զայն հաստատող 4 ը Ե Ը Կ 1326-ի Խ ա Թ Թ ը Հ ի ւ մ ա յ ու ն ի պաշտպանած իրաւունքները, և նոյն օրէնքին հակառակ չեղող մասերը, եթէ Երեսփոխանական Ժողովը տարբեր որոշում մը չի տայ:

1) Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն մէջ սկզբունք պիտի դրուի թէ ազգին ձայնը պիտի ըլլայ գերակշիւ և հետեւաբար անպատճառ պիտի հաստատուի նախարարական պատասխանատուութիւն՝ հանգէպ Երեսփ. Ժողովոյ և հրաժարեալ պիտի համարուին Երեսփ. Ժողովին մէջ մեծամասնութիւն չի շահող նախարարները:

2) Ծերակոյտը պիտի բաղկանայ առ առաւելն երեսփոխանաց թւին մէկ երրորդին չափ անձերէ, պիտի փոխի Ծերակոյտին կազմութեան համար Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն 62-րդ յօդուածը և սկզբունք պիտի դրուի, որ ծերակուտականներուն մէկ երրորդը ընտրէ կայսրը, և երկու երրորդը ազգը, և ծերակուտականներուն պաշտօնն ըլլայ առժամայ:

3) Պիտի պահանջուի, որ Օսմանեան հպատակ և քսան տարեկանը լրացուցած ամեն արու առաջին աստիճանի ընտրող ըլլայ, կալած ունենայ թէ ոչ. բնականաբար

այս իրաւունքը չի պիտի վայելեն իրենց քաղաքային իրաւունքները կորսնցուցած անձինք:

4) 1293-ի Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն և յօդուածն յարգելով հանգերձ պիտի պահանջուի արամագրութիւն մը աւելցնել Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն մէջ, որով ազատ պիտի հաշակին քաղաքական համախմբումները (Ճ ե մ ի յ ա Թ ը Ս ի ա ս ի յ է):

5) Կուսակալութեանց վարչութեան ներկայ կապը առանց խզելու և վնասելու, ըստ Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն 108-րդ յօդուածին, պիտի պահանջուի օրէնք հաստատել վարչային ինքնօրինութեան համար:

6) Երեսփոխանական Ժողովին անկ է կուսակալութեանց քաղաքային արդի բաժանումները փոխել կամ բարեփոխել: Միայն թէ գիւղաքաղաքներու մօտաւորութիւնը կամ տեղոյ յարմարութիւնն ի նկատի առնելով, գործերու դիւրութեան համար բարեփոխումներ ի գործ պիտի դրուին շուտով:

7) Տէրութեան պաշտօնական լեզուն թիւրքերէն պիտի մնայ, և ամեն պաշտօնական թղթակցութիւններ ու խորհրդակցութիւններ թիւրքերէն պիտի կատարուին:

8) Առ նւագն 10 երեսփոխան երբ օրինագիծ մը ներկայացնեն, պէտք է անպայման նկատի առնել:

9) Առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, ամեն ոք հաւասար է և ազատ, ու նոյն պարտաւորութիւններն ունի: Բոլոր Օսմանցիք հաւասար են Օրէնքին՝ առջև և իրաւունքի ու պարտականութեան տեսակէտով ամեն

օսմանցի պաշտօնի պիտի կոչւի ըստ կարողութեան և արժանեաց: Ոչ-խսլամներն ալ զինւորագրութեան օրէնքին հպատակ պիտի ըլլան:

10) Կրօնն ազատ է, և զանազան հասարակութեանց տրւած կրօնական առանձնաշնորհումները կատարելապէս պիտի պահուին:

11) Պիտի առաջարկւի, որ Տէրութիւնը պէտք եղածին չափ ցամաքային և ծովային ոյժ ունենայ, եւրօպական տէրութեանց միջև իր քաղաքական ու աշխարհագրական դիրքը պահելու համար: Զինւորական ծառայութեան պայմանաժամը զեղջել պիտի առաջարկւի, առանց փնասելու բանակին ազէկ մարդկերու սկզբունքին:

12) Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն 113-րդ յօդուածին վերջին մասը, որ կը հակասէ անձնական ազատութեան սկզբունքին, պիտի ջնջուի:

13) Պիտի առաջարկւի օրէնքներ հաստատել գործաւորներու և գործատէրերու իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ճշգրտել:

14) Աւանց փնասելու հողատէրերու օրինական իրաւունքներուն, պիտի առաջարկւի միջոցներ ձեռք առնել, որ գիւղացիք հողի տէր ըլլան և դիւրութիւններ տրուին, որպէս զի անոնք կարենան աժան տոկոսով դրամ գտնել:

15) Տասանորդի համար առ այժմ պիտի գործադրուի թ ա խ մ ի ս ի դրութիւնը, իսկ ապա պիտի առաջարկւի ք ա տ ա ս դ ր օ ի դրութիւնը գործադրել տակաւ առ տակաւ:

16) Ուսուցումն ազատ է, ինչպէս կը տրամադրէ Գ ա ն ու ն ը Է ս ա ս ի ն և ամեն օսմանցի կրնայ դըպրոց բանալ ըստ օրինի:

17) Բոլոր դպրոցները տէրութեան հսկողութեան ներքև պիտի գտնուին:

Օսմանեան հպատակներուն միօրինակ կրթութիւն մը տալու համար պէտք է ընդհանուր և ազատ ուսում, ու ամեն ցեղ պիտի ունենայ իր պաշտօնական վարժարանները: Նախակրթութեան մէջ պարտաւորիչ պիտի ըլլայ թիւրքերէնը: Պաշտօնական վարժարաններուն մէջ նախակրթութիւնը ձրի է:

Երկրորդական և բարձրագոյն կրթութիւն պիտի տրուի ընդհանուր և պաշտօնական վարժարաններուն միջոցաւ և հիմը պիտի ըլլայ թիւրքերէնը:

Ուսուցիչ և ուսուցչուհի հասցնելու համար վարժարաններ պիտի հաստատուին նոյնպէս առևտրական, երկրագործակ. և ճարտարական վարժարաններ պիտի բացուին:

Ասոնցմէ դուրս են զուտ հոգևորական վարժարանները:

18) Երկրին տնտեսական յառաջագիմութեան համար, ինչպէս նաև հողագործութեան բարգաւաճման համար ամեն միջոց ձեռք պիտի առնուի:

19) Պիտի առաջարկւի փոխել երեսփոխանական ընտրութեան կանոնագիրը, ըստ ներկայ ծրագրին, և այնպիսի կերպով մը, որ ապագային կառավարութիւնը չը կարենայ միջամտութիւն ի գործ դնել ընտրութեանց կատարեալ ազատութիւնը խաթարող կերպով մը:

20) Պիտի առաջարկւի, որ պահանջած յատկութիւններն ունեցող ամեն օսմանցի՝ Օսմանեան երկիրներուն մէջ ուէ տեղ երեսփոխանական ընտրելի կարենայ ներկայացնել ինքզինքը և կարենայ ուէ տեղի երեսփոխան ընտրուիլ:

21) Ներկայ ծրագրին յօդուածները կրնան փոփոխուիլ ըստ ժամանակին պահանջմանց, ընդհանուր ժողովներու կողմէ տրւած որոշումներու համեմատ. այլ և այլ յօդուածներ պիտի կրնան ջնջուիլ կամ ուրիշ յօդուածներ պիտի կրնան աւելցուիլ:

Տ Ե Ղ Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Հասարակական տրամադրութեան ալիքն իջաւ: Լաւատեսութեան ազատ թախքը տեղի է տալիս հետզհետէ սկեպտիկութեան ու դողացնող անորոշութեան: «Խաղաղ», «օրինական» հռչակած Յեղափոխութիւնը վերապահօճ է արդեօք անցանկալի անակնկալներ... Այդ է, որ կարծես գալիս է հաստատելու դէպքերի զարգացումը Տաճկաստանում: Քաղաքական յեղաշրջումների մեծ պրօցէսը ամենուրեք ըիթմային է, ելէջող ու մրրկոտ և յանցաւոր միամտութիւն էր ենթագրել, թէ թիւրքական յեղաշրջումը պիտի կազմէր բացառութիւն այդ օրէնքից...

Դեռ սուլար են անցեալի հըու երկրպագուների շարքերը, որոնց համար կատարւած փաստը մարմնացումն է «անօրինականութեան» և օսմանեան դրօշակի ու հայրենիքի «սրբապղծման»: Դեռ լէգէօն է թիւր նրանց՝ որոնք կողքին արեան գետերի մէջ խեղդամահ անել այդ նորածին, երկչոտ ու վարանոտ աղատութիւնը, որ չը նայած իր երկչոտութեան ու վարանուներին՝ այնքան դարձեալ սարսափելի է թուում հին բուրմերի խնկարկուններին...

Բանակալութեան հիգրան դեռ ջախջախւած չէ նրա գլուխը դեռ ողջ է և, թէպէտ գինաթափ, ատանմագլուրկ՝ շարունակում է հեռազգեցութեամբ, télépathie-ով, իր օձային թովքը տարածել արիւնարբու և արքայապաշտ վճմակների վրայ, որոնք ակնդէտ սպասում են, պիտի սպասեն միշտ պատեհ առիթի՝ վերստին ցոյց տալու իրենց ժանիքները...

Զարմանալի ոչինչ չը կայ այդտեղ բունկալութեան թէ գլուխը և թէ ոտքերը հնազանդուում միայն իրենց բնութեան, իրենց շարժման ներքին օրէնքներին... Զարմանալի կը լինէր, եթէ այլ կերպ լինէր:

Զարմանքի ու զայրոյթի նիւթ կարող են լինել միայն Ազատութեան, Յեղափոխութեան ղեկավարները, որոնք անուղղակի քաջալերում են յետադիմական այդ ծրագիրները, որոնց հաճելի է գուրգուրանքով շրջապատել հիգրայի գլուխը... Այո, զարմանքի ու համաշխարհային վրդովմունքի նիւթ կարող է լինել միայն այն որ երէկայ սուլթանատեաց, անհաշտ, ղուբրիմ պարագլուխները այն աստիճան օտնահարում են յեղափոխականի արժանապատուութիւնը, այն աստիճան հեռու են սահում հեղգ ու անարգ պօլիտիկանութեան կոյստա-

բեր ճանապարհի վրայ, որ գնում են պագնելու իրենց խոշտանգող զազիր ձեռքը, գնում են ողջագուրելու այն բորենու հետ, որ երեսուն տարուց ի վեր անյագ լակել է մահմեդական ու քրիստոնեայ ազատասերների արևը... Դա արդէն մի անօրինակ իրողութիւն է, որին կարող են ծափահարել *Gaulois*-ներն ու *Figaro*-ները, բայց որը կը մնայ իբրև բացառութիւն յեղափոխութիւնների պատմութեան մէջ և իբրև ամօթանք թիւրք մարտնչող տարրերի համար...

Բարոյական պոստուլատներ կան, որ մի յեղափոխական կուսակցութիւն չի կարող խախտել, առանց ինքնասպան լինելու, առանց մատնելու գալոց սերունդների ահեղ դատաւճռին: Սակայն խնդիրը այստեղ լոկ բարոյական «հրամայականների» խախտման մէջ չէ: «Երկտասարդ թիւրքիայի», կամ աւելի ճիշտ՝ նրա յաղթական ու իշխող հատածի զուտ արեւելեան մակիաւելիզմը, նրա տակտիկի անսահման ու յօժարակամ ձկուտութիւնը կարևոր են ոչ միայն իբրև լոկ սկզբունքի մի ապշեցուցիչ զանցառութիւն, այլ և իբրև մի գործնական ծանր վրիպում, որ շարունակ յուսադրում է միայն ու սիրտ է տալիս ըհակցիայի պարագուխներին:

Ախամիջոցների ու վարանուճների քաղաքականութիւնը երբէք չի օգնել յեղափոխական տագնապների ընթացքում — չի օգնի և այժմ, Տաճկաստանի մէջ: Վճռականութիւնը նման պարագաներում՝ մեծագոյնն է առաքինութիւններից: Երբ նա չը կայ, երբ շիտակ ու վճռական ընթացքի տեղ իշխում է երկչոտ օպորտունիզմը իր յաւիտենական խորխափուճներով ու քաշքշուկներով — հակառակորդը դիւրաւ գալիս է իրեն համար նպաստաւոր եզրակացութեան և թե է առնուձ: Դրա արդիւնքն է մայրաքաղաքի վերջին արիւնահեղ ընդհարումը երկու հակառակ բանակների միջև... բայց այդ արիւնոտ միջադէպը ոչինչ է համեմատած այն անվերջ ու աղետարշ ողբերգութեան հետ, որ կատարւում է հայկական վիլայէթներում, շնորհիւ նոյն վարանոտ, անվճռական տակտիկի: Դերակատարները սովորական, ծանօթ դէմքերն են — վանդէական խորթակներով տարած քիւրդ ասպատակողները, որոնց գազանային սխրագործութիւններին, ըստ վաղեմի սովորութեան, նախագահում է տեղական պաշտօնէականութիւնը...

Այո՛, նա դեռ կանգուն է, հին օրերի այդ պատուհասը, նա ոչ միայն չէ հեռացրւած, չէ փոխարինւած, այլ և անպատիժ գործադրում է «նայաի» վրայ թալանի ու սպանութեան նախկին մեթօդը:

Եւ քանի դեռ կայ նա, այդ պատուհասը, — մեր խեղճ ժողովուրդը պիտի գալարի մարդասպանների, հարկահանների, պրօֆէսիօնալ թալանչիների սարդոստայններում և ազատութեան ու հաւասարութեան բոլոր ծանուցումները պիտի մնան արգահատելի պատրանքներ,

պիտի մնան, իբրև նոր, աւելի դառն ու դժնդակ մի հեգնութիւն հայ բազմատանջ ժողովրդի համար...

Հայկական ջարդերի հեղինակներն ձեռքով չի կարելի բարեկարգել Հայաստանը — այս պէտք է խոր արձանագրւէր նոր ըհիմի ռահիրանների գիտակցութեան մէջ: Բաւական չէ հռչակել որոշ սկզբունքներ, բաւական չէ նոր միջոցներ ձևակերպել երկրի վարչութեան համար, անհրաժեշտ է մատակարարել և յարմարաւոր գործադրողներ...

«Not measures, but men», — յիշելու է դարձեալ Մեծ Երեսունը հուժկու խօսքը, որ թիւրքական իրականութեան հանդէպ, տարաբախտաբար, պահպանում է միշտ իր թարմութիւնը... «Ոչ մի ջոցներ, այլ մարդիկ»...

Նոր մարդիկ են պէտք՝ նոր սկզբունքները կիրառելու համար և միանգամայն տրամաբանական կը լինէր Իգէթների, Մեհմեդների հետ՝ աւելի, դուրս քշել հրապարակից մանր մունր բունակալների, արիւնարբու կաշառակերների այն քստմնելի վոհմակը, որ տասնեակ տարիներից, դարերից ի վեր ծանրացած է գաւառական բոլոր ժողովուրդների, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի վրայ: Հարկ կայ ստելու, որ այդ մանրմունր ցեցերը յաճախ աւելի վտանգաւոր են, քան խոշորները, իբրև «միջոցներ», հրամանների գործադրողներ, իբրև երկրի իսկական տէրեր:

Մրանք տարրական ճշմարտութիւններ են և սահմանադրական մի կառավարութեան համար ամենաառաջնակարգ պահանջներ, — որ սակայն, ահա չորս ամիս է սպասում են գործադրութեան:

Դրա փոխարէն՝ թիւրք պաշտօնական շրջաններին հաճելի է ներկայ փափուկ, ճգնաժամային վայրկեաններում տարածել ինչ որ այլանդակ անհեթեթութիւն, եթէ չ'սանք ինսինուացիա... Իբր թէ Գաշնակցութիւնը դիտմամբ ծանրացնում է հայ գաւառների վիճակը, իբր թէ նա շինծու հաւաք է գողում երեւակայական սարսափների մասին, որպէսզի առիթ ունենայ պահպանել տալ դիւանագիտական սեղանի վրայ 61-րդ յօդածը, որ սահմանադրական նոր կառավարութիւնը աճապարանքով ջնջել է ուզում:

Mauvaise foi-ի ու չարակամութեան մեծ դօզ է պէտք՝ այդքան թեթևօրէն ամբաստանելու համար մի կազմակերպութիւն, որ համերաշխութեան պրօպագանդի առաջապահ է եղել միշտ, որ ուխտել է իր իսկ Նրիտասարդ-թիւրքիայի հետ ձեռք ձեռքի տւած ձգտել պետութեան վերանորոգութեան, պահպանելով իբրև հաւատոյ հանգանակ՝ այդ պետութեան անխախտելի ամբողջութիւնը...

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ոչ մի շահ չունի գիտակցաբար գունաւորելու առանց այն էլ խիստ գունաւոր իրականութիւնը, և այն էլ... պահպանելու համար

դիւանագիտական մի դոկումենտ, որ դրոշմաժ է արիւնազոյն տառերով հայկական հեկատոմբների բուրգերի վրայ 4. Յ. Գաշնակցութիւնը, ընդհակառակը, անհուն բերկրանքով կուզէր «հրաժարիմք» ասել այդ դաւաճան յօդաձիւն, նա կուզէր ի սրտէ, որ նոր ըէժիմը իր ճըշմարտապէս սահմանադրական ընթացքով դարձնէր այդ յօդաձիւն իրօք աւելորդ, իրօք մի non sens բայց ինքը՝ նոր թիւրք կառավարութիւնը կարծես ամեն բան անում է—յուսով ենք, անգիտակցաբար—որպէսզի հայ ժողովրդի, այդ յաւիտենական քառութեան նոխարի, մարտիրոսութիւնը շարունակի և որպէսզի այդ իսկ պատրուակով 61-րդ յօդաձիւն էլ մնայ անջնջելի, իբրև մըշտական մի սպառնալիք այս կամ այն դաւադիր պետութեան ձեռքում՝ միջամտելու և յօշոտելու համասմանեան օրգանիզմը . . .

Ծանր է, խիստ ծանր՝ արձանագրել այդ անժխտելի իրողութիւնները: Կենտրոնական կառավարութեան այդ ընթացքը այնքան էլ չէր մտատանջի մեզ, եթէ չ'իմանայինք, որ նա լռելեայն հաւանութիւնն ունի «Երիտասարդ-Թիւրքիայի» տիրող հատուածի, եթէ չը տեսնէինք այդ վերջինի յամառ ձգտումը՝ գործելու նոյն ուղղութեամբ, նոյն պաղ, անխուով անտարբերութեամբ դէպի «հպատակ» ժողովուրդների իրաւունքները, եթէ չը տեսնէինք նրա սիստեմատիկ բայցբը—պետական կազմի, ազգային հարցի, ընտրական հարցի և ուրիշ բազմութիւ հարցերի մէջ—դէպի ազգայնական ուժեղ, շեշտաժ գերիշխանութիւն՝ ամենախիստ կենտրոնացման նշանաբանով,—բայցը՝ որոնք հայ տարրի վերաբերմամբ մասնաւորապէս բարեկամական ոչ մի բնոյթ չունին և հակասում են երէկայ խրոխտ ու հանդիսաւոր ծանուցումներին:

Հազիւ փոքր ինչ հաւատ էր ներշնչել դժբախտ ազգերի յարաբերութիւնների մէջ—ահա վերստին փորձեր են անում թունաւորելու ազգամիջեան տրամադրութիւնը: Հազիւ քաղաքակիրթ ու դեմօկրատ մարդկութիւնը ևս ուրախութեան բացականչութիւններով սկսել էր գովք կարգալ օսմանեան տարրի հերոսական սթափման ու գեղեցիկ ժեստերի առթիւ—և հա՛ ձգտում են, մի զարմանալի անգիտակցութեամբ, նորէն հիասթափեցնելու այդ մարդկութիւնը, նորէն ամրացնելու նրա մէջ այն տխուր համոզումը՝ թէ մահմեդական Արևելքը ինքն իրան չի վերածնւի . . .

Ժամ առաջ հեռատես խելամտութիւն ունենանք հրաժարելու կորստաբեր ճանապարհից և անկեղծօրէն, շիտակօրէն տարածելու սահմանադրական բարիքները հաւասարապէս կայսրութեան բոլոր հատուածների վրայ:

Մենք դեռ հաւատում ենք, որ անիշխանութեան արիւնտ քօսը ծաճկահայաստանում ժամանակաւոր է, վաղանցուկ, որ բռնակալութեան շրջանն անցած է ոչ

միայն օսմանեան մայրաքաղաքում, այլ և փոքր-Ասիոյ հօրիզօններում:

Մենք հաւատում ենք, որ Թիւրքիայում կատարած վերիվարումը հասուն, գիտակից տարրերի գործ է, աշխարհաչէն, մնայուն մի գործ և ոչ յստուական երի յեղափոխութիւն, որոնք մի տիրող տապալելուց յետոյ, յօժարակամ մասնում են իրանց՝ ուրիշ տերերի կամայականութեան . . .

ՌՌՒՍԱՍՏԱՆ

Յեղևփոխութիւն եւ կոնսուկցիոնիստներ

Խաղաղութիւն է Ռուսաստանի շուրջը: Յարաբերական խաղաղութիւն է և նրա ներսում: Սուրհանդակը շատ քիչ է բերում «խշոր», ցնցող նորութիւններ: Իրաւ է, սակայն, որ ամենացնցող նորութիւններն էլ վաղուց անցել են սովորական փաստերի շարքը . . . Էլ չեն յուզում նոյնիսկ արևմտեան ամենակարեկից շրջաններում: մէկ էլ ներքին ու համաշխարհային քաղաքականութեան կնճիւղները կան, որ կրանում են նրանց ուղքն ու ժամանակը:

Եւ այդ ընդհանուր անտարբերութեան մէջ ցարիզմը, առանց այն էլ վայրագութեան մէջ սահման չը ճանաչող տելի ևս յանդուգն ու աղատ առաջ է տանում իր ոճիրները, քայլ առ քայլ հեռեւորականօրէն իրագործում է իր ծրագրերը:

Դէպի յե՛տ—դէպի նախկին վայրենի ըէժիմը, դէպի Պէլեւ ու Պօթեդօնօնցեպի . . . Ծրագիրն այդ է:

Իրօք տարբերութիւն շատ քիչ է մնացել հին ու այժմեան ըէժիմների մէջ: Գերեզմանային սև քարի պէս՝ բռնապետութիւնը բոտ առաջնայն, ընկած է կեանքի բոլոր արտայայտութիւնների, գործունէութեան բոլոր ճիւղերի վրայ: Ռեակցիան շարունակում է ճարակել կայսրութեան ամբողջ տարածութեամբ, մասնաւորապէս «Ծայրերի» մէջ, Լեհաստանում, Արմիւստում, անգամ Ֆինլանդիայում: Ֆինլանդիան համառուսական յեղափոխութեան գուր օրերում մի կարող ժեստով, դրեթէ առանց արիւնհեղութեան, հրուշակեց իր ինքնօրինութիւնը և նրա հետ միասին ամբողջ աշխարհը զգաց, որ վերջին ժեստն էր դա Ֆինլանդական ազատագրութեան, որ Պետերբուրգի կամարիլլան երբէք այլ ևս չը պիտի խեղախէր՝ նորէն ցուցնելու իր վայրենի բռնացքը այդ ազատասէր ժողովրդին: Զու՛ր, միամիտ ակնկալութիւններ—ցնո՛ք . . . Ֆինլանդիան ևս մտրակի անողք հարւածներով տարւում է շարունակ, աստիճանաբար, դէպի նախկին ստրկութիւնը, ամեն օր—մի նոր ուկազ մի նոր բռնութիւն, իրաւունքների նոր կրճատումներ: Երկրորդ անգամն է, որ «սահմանադրական» բռնաւորի հրամանով փակում է այդ երկրի սեյմը, օրէնսդրական ամենաբարձր հաստատութիւնը, փակում է, որպէս «լիասակար» մի մարմին, որ չի ուզում համակերպել ամբողջ կայսրութեան համար կուած ձախտագրին: Նոր սեյմ կը գումարւի—այն էլ կը փակեն . . .

Լեհաստանում դիւնորական դրութիւնը փոխարինում է «ուժեղացրած հսկողութեամբ», բայց ըէժիմը մնում է նոյնը—մի սանձարձակ ու սիստեմատիկ հալածանք ամբողջ երկրում ոչ միայն յեղափոխական տարրերի, այլ և սպէսիւն-կուլտուրական ամեն տեսակ ձեւարկների դէմ:

Արմիւստում մի վայրկեան ուրախութեան ծափ զարկեցին, երբ մայրաքաղաքից ծանուցեց Արօքոյօվ-Գաշիօվ «յոթութանակը»՝ աշակողմեանների սև բռնակի դէմ . . . Թւում էր, թէ օսմանեան յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ Անդրկովկասի «վարակամ» վտանգաւոր հեռանկարի հան-

դէպ' բերօղիատիան վճռել էր սկսել փոքր ինչ խելացի ու սիրաշահող քաղաքականութիւն հարաւային Ծայրագաւառի մէջ. . . Գարձեալ պատրանք. . . Եւ ինչ է մի Աօրօնցօվ-Գաշիօվ, թէկուզ լինի նա անկեղծօրէն աղաւտամիտ, ինչ է նա որակցիայի այն աշխատանք, անգիմարեիլ յորձանքի մէջ, ու հեղեղել է ողջ Ռուսաստանը: Ինչ հաւատ կարող է ներշնչել մեզ ինքը Աօրօնցօվ-Գաշիօվը, որ իր վերուն «լեբերակեցօվ» հանդերձ՝ կը մնայ միշտ թիւրք-հայկական ընդհարումների չարաշուք հերոսը. . .

Իրողութիւնն այն է, որ մեր դժբախտ կեանքը ևս, մեր կողահատիպ հրամանատարների կազմով յղուած է միշտ դէպի նախայեղափոխական շրջանը, — մեր դպրոցները, ազատութեան իրենց կարճատև մեղքամիտ վայելելուց յետոյ, տեսնուած են դարձեալ հօրիգօնուած գօլցիկներն սպառնալու ուրախանք. մեր մասուլը միշտ աւելի և աւելի ենթարկուած է ցենզուրական սանձարձակ բռնակալութեան. մեր ժողովուրդը — մերի ու քաղցած, ինչպէս բոլոր միւս բախտակից ժողովուրդները. . .

Ոչ մի փորձ դէպի իրական բարենորոգում. ոչ մի նշույ կիրաւերու սահմանադրական այն սկզբունքները, որ թագա-կիր իրաւիակը հռչակել էր իր մանիֆէստով, երեք տարի որանից առաջ, յեղափոխութեան փութորիկների մէջ. Ոչինչ չեն սովորում Ռուսաստանի բռնակալները — ոչ պատմութիւնից, ոչ ամենօրեայ իրենց փորձերից: Չի ազդում նրանց վրայ և այն ահաբի իրողութիւնը, որ սահմանակից բոլոր երկիրները, անգամ իսաւոր, բռնապաշտ Արևելքը, ընդունուած են ազատութեան ընթացք, որ ցարի կայսրութիւնը մնում է պաշարած ամեն կողմից՝ ու համարձակ դիմում թիւրք-ուրարի մի մուտք է կղերացած ազատութեան հօրիգօններում, որպէս մի քստմնեղի անախորձիզ, որպէս միջնադարեան բարբարոսութեան մի վիթխարի ու գարշանիւլ բեկոր: Ոչինչ չի սովորում ինքը Ստոլպին, Ռուսաստանի այդ նոսր վրապատուհաք, որ աւերելով, իբր թէ պայքարում է յետադիմական ուժերի դէմ, բայց որ իրօք մեծաբոյն պարագլուխ է համառուական ընկալիչի, նրա անասան, հետևողական կազմակերպողն ու վարիչը «Նախ անդրորութիւն և ապա ընթօրմ» աղաղակելով նա երեք տարի շարունակ դողալեց երկիրը կախադանների, մարդկային սպանողանոցների անդադրում հռչակներով. և այսօր նոյնն է այդ կամակոր հրեղը, այսօր, երբ ամենուրեք դադարած են յետափոխութեան ուժերի ցնցումները — նա դարձեալ յարունակում է հնձել լաւագոյն երիտասարդ կեանքերը, առանց երբեք մտածելու «ընթօրմ» մասին:

Ամբողջ երեք տարի սահմանադրութիւն — և ոչինչ: Իր սեփական շահերի անսակեմից իսկ, յանուն իր սեփական յարստուածութեան՝ մեզ կառավարող վամպիրների խումբը չի կարողացաւ իրագործել և ոչ մի լուրջ բարենորոգում, որ դէմ մասամբ դրահայտում տար 100 միլիոնաւոր ազգաբնակչութեան աղաղակող կարիքներին: Յեղափոխական շարժումների դէմ նա մէկ թումբ միայն ճանաչեց, մէկ դարման — կախադաններն ու զնգակահարութիւնները: Եւ սակայն տրինարբու տիրանների այդ վաղեմի մեթօդով նա չը կարողացաւ կարգու անդրորութիւն սահմանել և ոչ մի տեղ: Նա չը խաղաղացրեց ոչ քաղաքները, ոչ դիւղերը, դաւառները: Ընդհակառակը, նա ինքը ցանց ամենուրեք անխելանութիւն ու քաս: Յենւելով սակ մի չարագործ դասակարգի, կատայի վրայ, նա աւերեց բոլոր միւս դասակարգերը, հասցրեց ահաբի կայսրութիւնը անտեսական — ազարային ու արդիւնաբերական տազնայներին. . .

Revolutions impuissante contre un gouvernement incapable! (Անկարող մի յեղափոխութիւն՝ անընդունակ մի կառավարութեան դէմ) — այսպէս են բնորոշել արևմուտքում Ռուսաստանի կայսրութիւնը: Թուած է թէ սխալ էլ չէ այդ անորոք բնորոշումը: Ո՛ր է այն հօր, համայնալինջ ուրազանք, որ պիտի դայ վերջ սալու այդ լեռնացած դարչանքներին. . . Ո՛ր է յեղափոխական անպարտելի բանակը, որ պիտի խորտակէ Բաստիլներից ամենահօգոր, ամենաքստմնելին. . .

Եւ ահա ակամայ զինադադարի շրջանում նորին դրուած է այդ ճանաչողական հարցը, նորեն որոճուած է նա Ռուսաստանի յեղափոխական բանակների մէջ: Քննադատում են անցեալը, վերաքննում են տակախիւն, մատնացոյց են լինում — իւրաքանչիւրը ըստ իր ըմբռնումի — ձախորդ, ալետաբեր պատճառների վրայ: Ոմանք համարում են այդպիսի պատճառ՝ անտեսական-արդիւնաբերական ոչ բաւականաչափ հասուն վիճակը, բուրժուազայի, մասնաւորապէս մանրաքաղաքային բուրժուազայի յետադիմական անգիտակցութիւնը, ուրիշները ողբում են աշխատաւոր ընդհանրութեան հակասական տրամադրութիւնները, դիւղայնութեան պահպանողականութիւնը, պրօլետարիատի մէկուսացումը, ուրիշները ծանրանում են սօցիալիստական տակախիւնի ծայրա-յեղութիւնների վրայ, ուրիշները, վերջապէս, խորանում են սեկտանտիստութիւնը յեղափոխական-սօցիալիստական կուսակցութիւնների մէջ, նրանց աղանդական սքին, նրանց փոխադարձ անհամբերողութիւնն ու անմխաբանութիւնը, որ ջլատում է կուրբ, անգամայնաբար է յաղթանակը:

Հնարաւոր է, որ իւրաքանչիւրը այդ իրողութիւններից իր տեղն ունի ուսական յեղափոխութեան ժամանակաւոր պարտութեան մէջ, բայց թուած է թէ վերջին մ. մէնտր ամենաուժեղն է, ամենածանրակշիւրը: Թուած է թէ յեղափոխական կուսակցութիւնների ու գանդաւանների միացած, ներդաշնակ գրոհի հանդէպ կը չքանային բոլոր մնացած արդէւլեքները՝ և՛ անտեսական յետամիտցութիւն, և՛ քաղաքային բուրժուազայի ու դիւղայնութեան ահաստութիւն որոնք եղել են աւելի ևս ընդարձակ չափերով սղիտուած հրեմ. երկրների մէջ և այնուամենայնիւ նրանց ներկայութեամբ չի կաշիւանդակ յեղափոխութեան աշող ընթացքը:

Սակայն ուրիշ երկրներում բռնապետութեան դէմ մղած վճռական ճակատամարտների մէջ ծայրայեղ կուսակցութիւնները միշտ կարողացել են շահագործել բոլոր դիմադրական և անկախ նրանց անտեսական-փիլիսոփայական դասականներին: Ուրիշ երկրներում, ընդհանուր, մահացու իշխումու հանդէպ՝ կուսակցութիւնները կիրաւել են միշտ գերմանական ծանօթ մարտախօսքը: *Einzelnen gehen, zusammen schlagen!* (Զատ-զատ դնոյ, մէկուսեղ հարածեյ), իսկ մեզ մօտ յեղափոխական խոշոր ու ծայրայեղ Ֆրակցիաները, ոչ միայն սկզբից ի վեր յետ մղեցին բուրժուազական դեմոկրատիայի (ուսականութեան տարրերի) աջակցութիւնը, այլ և անընդունակ գանձելցին դործադրելու վերայիշեալ նշանախօսքը: նոյնիսկ իրենց, սօցիալիստական Ֆրակցիաների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ Երկրի ամենամեծ, ամենատարածւած կուսակցութիւններից մինը, Սօցիալ-դեմոկրատիան, սկզբից ի վեր անհաշտ, իշխանական դիրք բռնեց թէ դէպի բուրժուազայի ձախակողման թիւերը և՛ թէ դէպի ուրիշ սօցիալիստ կուսակցութիւնները, որոնք չէին երկրպագում սօցիալ-դեմոկրատիային աստուածներին: Պրօլետարիատի տարածութեւ պաշտամունքով հարբած՝ նա երազում էր համայն Ռուսաստանի հսկայական յեղաշրջման գործը տանել այդ մի քանի հարիւր հազարաւոր պրօլետարիատի ուսերի վրայ է մի անօրինակ աղանդամարտութեամբ վանել էր ուզում կուրբ դաշտինց բոլոր միւս կուսակցութիւնները: Երբեք նա չէկու — դէժ de bonne foi, շտակութեամբ — այն գիտակցութեան՝ որ մի այնպիսի անօրինակ բռնակալութեան տակ, որ հարիւր միլիոնաւոր ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը զեզերում է կրաւորական, անգիտակից վիճակում, ուր բերօղիատիան հօր ճիրաններով ցանցապատել է բովանդակ երկիրը և ուր բանակը, հին կարգերի ամենամասեր պատանդանք, իր տիրական զանգաւաններով դեռ խուճկ է ծխում ցարին ու օրթուքը և եկեղեցուն, — որ մի այդպիսի բռնակալութեան տակ յեղափոխական միաձուլ բանակը, բոլոր ալլաքան մարտնչողների ներդաշնակ գրոհը փրկութեան միակ զրաւականն է. . .

Գեռ չէր սկսել մեծ յեղափոխութիւնը — և արդէն միջնորոք թուականութեամբ էր երկրպառակութեան ու բանադրանքի անօրինակ աղաղակներով: Բանագրանքները անբաժան կերպով կապուած են մարքսիստական դպրոցի հետ՝ նաև արև-

մտեան երկրներում. բայց ուսաստանցի մեր հայրենակիցները իրենց դոգմայական ֆանատիկութեամբ դերասանացին արևմտեան ամենամոլեռանդ իրենց ընկերներին: Գժար թէ կարելի լինի դանել Եւրոպայի ազատագրական շարժումների ստանութեան մէջ իրարաջնջման այնքան վշտաւիթ եպիզոդներ, որպիսիները պարզեցին մեր աչքերի առջև Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութեան նախօրեակին, յեղափոխական կուսակցութիւնների կեանքում: Գժար թէ որևէ այլ երկրի յեղափոխական մի մարմին պատմական. ծանրակշիւ մի վայրկեանում ցոյց տուած լինի այնքան նեղօրրո ու կարճատեւ աղանդաւորութիւն, ինչպէս նոյն ուսական Սոցիալ-դեմոկրատիան Պարիզի անդրանիկ կոնգրէսին (1904 թ.), որ Ֆինլանդիայի յեղափոխականների նախածեւնութեամբ առաջին փորձն էր արւում՝ համաձայնեցնելու ուսական կուսութեան բոլոր դիմագրական կուսակցութիւնները և մշակելու ընդհանուր, համերաշխ գործակցութեան մի նախագիծ: Բանադրանքի կուսակցութիւնը՝ փոխանակ ուրախանալու պատե՛հ առիթից և խրախուսելու կուսակցների նորաբողջ համերաշխութիւնը, որ պիտի բանար մի նոր գարադուխ աղատագրական շարժման պրոյէկտում, չլստեց մի անգամ ընդ միշտ այդ համերաշխութիւնը, մերժեց իր մասնակցութիւնը կոնգրէսին, պատճառաբանելով, որ այնտեղ նստած են կասկածելի տեսակի «սոցիալիզմ ու յեղափոխութիւն» դաւանող կուսակցութիւններ—ուսական սոցիալիստ-յեղափոխականներ, լեհական սոցիալիստներ (P. P. S.), Լ. Յ. Գաշնակցութիւն և այլն: Չեւնոցը նետուած էր և այդ չարաբանա օրերից ի վեր կուսակցութիւնների կռիւր գնաց միշտ աւելի բորբոքելով, յեղափոխութիւնը անդամալուծելով, ի զարմանա ամբողջ դեմոկրատ աշխարհի և ի դեմութիւն բռնապետական սոսիալ կուսակցութիւնների անհամաձայնութիւնը պայթում էր նոյնիսկ կուսի ամենատար վայրկեաններում: Երբէք չը տեսնեք նախապատրաստուած, միահամուռ, ներգաշնակ մի գործ, ուր ազատարար մի ծիգի մէջ զուգորդուած լինէն բոլոր դիմագրական ուժերը: Այդ հանգամանքը աննկատելի չի մնայել արևմտեան շրջահայեաց սոցիալիստների շրջաններում և նրանք յաճախ են յիշատակում այդ:

Համաձայնութիւնից խոյս տալով հանդերձ և անընդունակ գտնելով մեն-մենակ նախապատրաստել սպասադինել ու կուսի մղել զուտ-պրոլետարական իր անպարտելի բանակը, Սոցիալ-դեմոկրատիան ամեն ծիգ թափեց՝ վարկաբեկելու, միասելու միւս գործող կուսակցութիւններին: Ռուս սոցիալիստ-յեղափոխականները, տակաւին իրենց հերոսական կռիւնների սկզբնաւորութեան մէջ հրատարակեցին որպէս թշնամի պրոլետարիատի, որպէս իշխող դատաւարների շահերի պաշտպան: P. P. S.-ը յայտարարեց իբրև ռոյի-նիստ, ազգայնամուլ բուրժուազական մի կուսակցութիւն. . . Իսկ թէ ինչ անարժան արշաւանք սկսեց կովկասեան սոց-դեմոկրատիան Հայ Յեղ. Գաշնակցութեան դէմ, — վկայ է փաստերի ահագին լեռը, որ ամփոփուած է մեր օրինական և իլլեգալ գրականութեան մէջ: Բաւական է յիշել որ այդ կազմակերպութիւնը հռչակեցին նոյն սանձարձակ դօքտրիններների բանակում՝ որպէս վանդեական, հակայեղափոխական և մի օր հանդիսաւորապէս, կուսակցութեան մի պաշտօնական թուղիկի մէջ (1907 թ. յունւար) դասեցին նրան «իսկական ուսանների» ու «ու հարիւրակեան» լսմբերի շարքում: Եւ այդ՝ չը նայած այն աշխարայ իրողութեան՝ որ «Գաշնակցութիւնը» իր վարած կռիւններով, իր ճիւղաւորուած կազմակերպութեամբ եղել է սկզբից ի վեր ուսական յետադեմ մամուլի թուղտ ատելութեան ու հալածանքի մշանջնական աւարկան և այսօր էլ, իբրև մի տեսակի փոթորիտ ամպ, կախուած կովկասեան հօրիզոնների վրայ, նա անդադար դատեցնում է «Տօլոյէ Արեմիաի» զագիր էջերը. . .

Կուսի անցաւ Ռուսաստանից դուրս, նա տարածւեց և արտասահմանի վրայ: Նոյն թայֆայական ամբարտաւանութիւնը, որ ուզում էր մենաշնորհ դարձնել սոցիալիզմի դադափարը և մեն-մենակ բռնել կուսի հրապարակը, — դաւեր սկսեց և ի ն ա ե թ ը ն ա յ ի օ ն ա լ ի կոնգրէսներում, միջազգային սոցիալիստական արէօպագի մէջ ձգտելով դուրս նե-

տել այնտեղից իր մրցակից, այլադաւան կազմակերպութիւնները: Նա փորձեց նախ ուսական սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան դէմ, բայց վերջինս հաւատար իրաւունքով ընդունեց ոչ միայն Ինտերնացիօնալի ժողովներում, այլ և միջազգային սոցիալիստական Բիւրօյի մէջ: Նա փորձեց յետոյ նոյն ինտրիգները Գաշնակցութեան դէմ, ներկայացնելով հայ մարտական կազմակերպութիւնը, որպէս ամենաւս, ամենայետադեմ ուժերի մի հաւաքածու. սակայն այդտեղ էլ նրանց ջանքերը խորակեցին և նրանք մատնեցին իրենց անլուր ու ապիկար աղանդականութիւնը միայն՝ սոցիալիստական աշխարհի առջև: Ոչ միայն Լ. Յ. Գաշնակցութեան կովկասեան ճիւղը ընդունեց միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսներում, այլ և այսօր ահա նրա թիւրքահայկական մեծ հատուածն է գրկաբայ ու խանդավառ ընդունելութիւն գտնում Ինտերնացիօնալում. . .

Ֆիասիօ—բոլոր դաւադիր ու նենգամիտ ձեւնարկների մէջ. . . Գա պատմութեան անխուսափելի դատաւճիւն է նեղ ու դճուճ թայֆայականութեան դէմ, որ հատուածական իր շահերը բարձր է դասում ընդհանուր դասի մասհագուութիւններից:

Եւ այդպէս, պ ա ո ա կ ա ի չ ո դ ի ն ճակատագրական պատահառի պէս հայածեց մշտապէս Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութիւնը. շարժումը դատապարտեց՝ մնալ միշտ ցրիւ սպորադիկ, կտրատուած, բաժան-բաժան. և կուսակցական համերաշխութեան տեղ տեսանք միայն մրցում ու կռիւ, ուր յաճախ տն էին տալիս թէօրիական, դօքտրինէօրական անհամաձայնութիւններն ու բնագանցական ամուլ, տաղալիք մարդանքները:

Այդպէս է, տարաբանաբար, և ներկայումս Նայեցէք ուս իլլեգալ գրական հրապարակին, թերթեցէք այդ մեծածաւալ բազմաբովանդակ հրատարակութիւնները:

Անվերջ արակատաներ. . . փիլիսոփայութեան, նոյնիսկ իմ ա ց ա բ ա ն ու թ ե ա ն ամենակնճուղ խնդիրների մասին: Խնդիրներ՝ որոնք թուում է թէ, հեռաւոր աւնչութիւն անգամ չունին ուսական յեղափոխութեան արդի հրատապ պահանջների հետ: Եւ— որ աւելի ցաւալին է—այդ կնճիւնների շուրջը տեսնում ենք անվերջ հերձակներ ու կռիւներ. . . նոյնիսկ միևնոյն կազմակերպութեան ծոցում՝ Սոց-դեմոկրատիայի մէջ: Մարդիկ—չէֆերը, գիտուն, փորձած պարագլուխներ—մի խելաղ յափշտակութեամբ տարւել են այդ վերացական կամ լյալ է անել վ ե թ ա ն ց ա կ ա ն (transcendental) բանալիւններով, որոնք կարծես թէ ամենաէականն են նրանց աչքում, բոլոր մնացածը—երկրորդական. . . Նախ պէտք է փրկել դօգման — մ ա Ր ք ա ի զ մ ը. նրա իւրաքանչիւր պատգամը, նրա իւրաքանչիւր տառը: Աւելի մարքսիստ, քան ինքը Մարքսը՝ ուսական ս.-դ.-ները պատրաստ են թէկուզ տանեակ տարիներով հանգիստ թողնել ցարական բռնապետութիւնը, միայն թէ մղեն սրբազան կռիւր յանուն թէօրիայի կուսականութեան, միայն թէ պաշտպանեն այլադաւան, բուրժուազական, «մախիստական», «բերնշտայնական», «էսեյական», «դաշնակցական» ու այլ-ական «ոտիները» դէմ իրենց դօգմայի վաղուց ստանուած հիմունքները. . . Որովհետեւ այդ պարոններ միատիքական երևակայութեան մէջ՝ մարքսիզմից դուրս—չիք փրկութիւն՝ Ռուսաստանի համար. . .

Թէօրիայի ոյժը անժխտելի է: Նա պետք է պրպտէ իրականութեան բոլոր խորշերը, պէտք է ձեւակերպէ դեկամարող սկզբունքները, պէտք է առաջնորդէ գործիչներին կեանքի կնճուղ խնդիրների լաբիրինթօսում:

Բայց սա թէօրիական բանալիճ չէ, այլ նրա կատարեալ այլատեսուածը: Սա մի կրկն է, մի կատարեալ ըմբռամարտ, ուր իրարու դէմ արշաւում են դօգմայի նորագոյն սիւլաստիկները, բոլորն էլ մարդուճ էրիտաիկայի, վիճելարեւտաի մէջ և իւրաքանչիւրը վստահ, որ իր բերանով խօսում է բացարձակ, յաւիտեական ճշմարտութիւնը, իւրաքանչիւրը անբաւ եռանդով թափում է հրապարակի վրայ իր էրուդիցիայի դոհարները՝ հակաուկորդին à tout prix ոչնչացնելու համար. . . Եւ տարիներով շարուում են նիզակները ֆրակցիական նզովելի բանալիւններում. և տարիներով հոսում

է մեշանը՝ պղտոր, քայքայեց Տոսանքով... Ով որ 10—15 տարուց ի վեր հետեւել է Պլեխանովների և նրանց ստեղծած ենթաշէֆերի թէօրիական ճակատամարտներին, գիտէ, թէ որքան շատակութեան, հեռուողականութեան, մատուր պղնձութեան պաշար ունին ռուսական ճակատագրի այդ «վարիչները» և թէ որքան արդասաւոր են երիտօրկայի այդ անհատները մարդանոցը Ռուսաստանի ժողովուրդների ու յեղափոխութեան համար Արևակցական յարաբերութիւնները լարուում են յաճախ ամենաճգճիմ բանալիների շուրջը, հակառակորդութիւնը վերածուում է մշտնջենական մի թշնամութեան, և այդ անմիտ, անաւարկայ թշնամութիւնը կուսակցական անձուկ շրջաններից փոխադրուում է ժողովրդի, պրօլետարիատի, երիտասարդութեան լայն խաւերին, սրտնք չըստանալով հանդերձ մտաւոր պատշաճ, բազմակողմանի կրթութիւն իրենց, գիտնական շէֆերից, կամայ ակամայ իւրացնում են նրանց մեթօնները, դըրկում են ստեղծութեան ու հալածանքի նրանց դրօշակը... Եւ շարժուելը բնականաբար փշրուում է, մանրանում, չը նայած իր լայն ծաւալին և խմբական ու անհատական հերոսութիւններին՝ նա չի տալիս դիմադրական ոյժի առաջնորդը, չի արտադրում բազմալի սլացքը...

Սա մի երեւոյթ է, որ յաճախ ուզում ենք անտեսել անգիտանալ համարելով այն ժամանակաւոր ու վաղանցուկ, բայց սա մի երեւոյթ է—թէօրիամուլութեան ու վիճամուլութեան այս յարաձուռ պատուհասը—որի նմանը դժուար է դանել արևմտեան կուսակցութիւնների պատմութեան ու դրականութեան մէջ, երկուսն էլ ցաւոս շրջանն են երևում... և որը իրեն անբաժան ուղեկից ունենալով պառակտման ոգին, վերջին տարիներս շեշտուում է իր տաղտկացուցիչ ժխտում և համաշխարհային սօցիալիստական գումարումների առջև, Ի ն ս եր ն ա ց ի օ ն ա լ ի ամեն մի կօդգրէսում, միջազգային Բիւրօյի ամեն մի նիստում...

Բերկեյի վերջին Բիւրօյի ժողովում յայտնեց, որ Ռուսաստանում 5—6 կուսակցութիւններ կան, բոլորն էլ մարքսիստական դաւանանքով ու յորջորջումով, բայց բոլորն էլ իրարու մէջ անհամաձայն, բաժան-բաժան ու հակամարտ...

Եւ երեւոյթը համաճարակի կերպարանք է առել նա վարակում է երիտասարդութեան անպատրաստ մաքերը կայսրութեան բոլոր հատուածներում և ամենուրեք դործում է իր ծուրար, մեղկացուցիչ ազդեցութիւնը... Խօսելը միշտ աւելի դիւրին է, քան գործելը... Այդ ակտուալ արմատադրութեան պատուհները մենք վայելել ենք լայն չափերով և դեռ երևի շատ կը վայելենք մեր կովկասեան երկրի տակ...

Մենք, փոքրիկ ազգերի ներկայացուցիչներս, սովորել ենք կրթիչ, բարերար օրինակներ սպասել ռուս ինտելիգենցիայից, որ մէկն է մեր քաղաքակրթական, ու յեղափոխական դաստիարակիչները, —բայց վերջին տարիներս ստանում ենք այդ ինտելիգենցիայի մի ստաւր հատուածից՝ այլաուեւած յեղափոխական մի ֆրազէօլօգիայի պատուհները միայն, որոնք այնքան վարկաբեկեցին մեր ժողովրդական մասսաների աչքում և յեղափոխութեան և սօցիալիզմի դադափարը Ինքնին թոյլ կրկնակի ու եռակի ճնշած մանր ժողովուրդներս, անգոր մեկուսացած կուսի նետելու, սպասում ենք ակնդէս, թէ ահա բուն Ռուսաստանի յեղափոխական մեծ բանակները, մի կողմ թողնելով տեսական իրենց տարածայնութիւնները, կը միացնեն վերջապէս իրենց ճիգերը բուն, յորձանուտ մի ժեստի մէջ, որպէսզի շարժի ռուսական բազմամիլիօն կօյուրը, որպէսզի մենք էլ, Ծայրերի առաջամարտի կուսակցութիւններս, կարողանանք պատշաճ արձագանք տալ... Այդպիսի կազմուրիչ ժեստերի փոխարէն՝ հիւսիսից առատութեամբ գալիս է մեզ մօտ Ֆրանսիայի մ. ու կ. ե. ու ն. գ. պ ա շ տ ա մ ու ն ք ր ք, ծոյլ ու պառակտիչ աղանդամուլութեան տենդը...

Ամեն ինչ սահման ունի—նոյնիսկ այդ պղտոր հոսանքը։ Աերացական փիլիսոփայութիւններից այսօր աւելի անհրաժեշտ է բուն կենդանի գործի պրօպագանդը։ Սօցիալիզմը, իբրև կացութեան ծնունդ ու պահանջ իբրև տնտ-

եսական կենքի պատուհաս, կազմում է այդ գործի, այդ պրօպագանդի մի անբաժան, ինտեղրալ մասը, նա կազմում է և յեղափոխական տենչանքների հեռու, անդրազոյն նպատակիէտը։ Բայց կոխը ամեն բան խեղդող բունակալութեան դէմ պետք է լինի—վաղուց պիտի լինէր—բոլոր մարտնչող կուսակցութիւնների կենտրոնական մասհարգութիւնը։ Այդ դժբախտ կայսրութեան մէջ էլ է ասիական դեպոսիտները դեռ շարունակում են ճարակել մտրակով ու խարաղանով, էթէ ժողովրդային սպասամբութեան գործը, չը նայած 100 տարւայ պրօպագանդին, դեռ միայն իր առաջին քայլերի մէջ է, պատճառը այն չէ, որ կարը Մարքսը և կարը Աստուցիկն դեռ բաւականաչափ չեն ժողովրդականացած, ա յ լ ա յ ն՝ որ վառօրն է պահասում ազգաբնակչութեան լայն խաւերի դիտակցութեան մէջ, որ այն գործօնը, առանց որի՝ բոլոր մնացած գործօնները, անգամ իրենց ամենախիղիւս թռիչքները մէջ, կը մնան յաւէտ դատապարտած ամլութեան, այն ժողովուրդը, որի ընդարձակ, միանազ գրոհը անհրաժեշտագոյն պայմանն է, *conditio sine qua non* երկրի հիմնական յեղաշրջման, —այդ ժողովուրդը, ի դէմս ամենամեծ, հարիւր միլիօնաւոր իր զանգուածների՝ դեռ ապշեցուցիչ համբերատարութեան փաստեր է տալիս աշխարհին Այդ վառօրն է, որ պէտք է արծարծել ժողովրդի, գիւղացիութեան ուղեղներում... աւելի քան Մարքսի ու Մակի փիլիսոփայութիւնը։

Աշխատաւոր ժողովուրդը, վերջապէս, բնագորով դարձում է աղանդական, դօզմայական բաժանուններից, քանի որ նա ինքը մ է կ է իր կացութեամբ, իր շահերով ու զգացումներով...

Ժամանակ է կուսակցութիւնները կուսայնելու տեղ, թշնամութիւն, երկպառակութիւն արծարծելու տեղ, փրնտրել շիտակ ու փոխադարձ մերձեցումով նմանութեան, շ փ մ ա ն կ է տ եր ը այլևայլ կուսակցութիւնների մէջ և ջանալ իրագործել ոյժերի յեղափոխական համադրութիւնը ամբողջ Ռուսաստանում։

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, ինչպէս անցեալում, այսուհետև ևս կը մնայ հաշտարար մի տարր, յեղափոխական համերաշխութեան համողած պրօպագանդիստ իր գործունէութեան միջավայրում, օգտուելով իր հեղինակութիւնից, նա կը նպաստէ այսուհետև ևս բոլոր ճշմարիտ յեղափոխական ֆրակցիաների մերձեցման, պատրաստ մուսանալու անցեալի տխրայիշատակ դրւագները, համոզւած՝ որ բունակցութեան գործութիւնը հիմնուում է մասամբ, մի խոշոր չափով, ը մ բ ո ս ա ու ժ եր ի հ ա կ ա մ ար ու լ թ ե ա ն վրայ, համոզւած նաև՝ որ թէօրիական, դօզմայական սարբերութիւնները չեն, որ կարող են արդեն ընել այդ սարբեր ֆրակցիաների ներդաշնակ գործակցութեան...

Յեղափոխութիւնը պարտած է Ռուսաստանում—բայց նա չի խեղդւած։ Բունակալութիւնը տէր է կացութեան—բայց նա չի յաղթել։ Նա այսօր էլ դեռ մնում է շարունակ ու անյայտութեան մէջ, հազար ու մի դիվերսիօններով կիսատ-պաւստ զիջումներով, Պետական Գոբմայի երեսին նետած սորմելի փշրանքներով, նա ձգտում է ամրապնդել իր դիրքերը, բայց չի կարող և չի կարողանայ երբէք։ Գոմայի ստրուկ, համակերպող մեծամասնութիւնն անգամ ատիճանաբար, ճակատագրաբար պիտի համակի ըմբոստութեամբ...

Խմբուելը մի վայրկեան իսկ դադար չունի, նա աճում է խորութեամբ ու տարածութեամբ։ Սթախման նշանները շատանում են նոյնիսկ լայն գիւղացիական զանգուածների մէջ։ Խաբւած ամենանենգ, ամենատոր մանեօվներով, հիստիսիալուստ ու խտադրութ բունակալի սին ու պատիւ խտասուններից, համոզւած, որ ցնորք է ակնկալել այսուհետև որևէ բարիք, ազատութիւն ի վ եր ու ս տ՝ աշխատաւորական ցոյժմիներտ մասսաները կամայ-կամայ դալիս են այն ցաւազին եղբակացութեան, որ իրենց աղաղակող թշուառութեանը ոչ մի ուրիշ եւք չը կայ, բայց էթէ բունի յեղափոխութիւնը, որ նա է միակ շինարար ու խաղաղարար գործօնը արեան ու արհաւիրքների մատնած լայնածաւալ կայսրութեան մէջ։ Պէտք է յար և միշտ կազմակերպել ազատամարտի այդ

ուժերը, միայնել նրանց մի ընդհանուր հասանքի մէջ, լուսաւորել նրանց վարանոտ գիտակցութիւնը և խոյս տալով մանր, ցրիւ, կղզիացած բռնկումներին—որոնց թունոտ պտուղները ճաշակեցինք առատութեամբ—փութայնել բոլոր գործօն բանակների, ամբողջ կուտղ Ռուսաստանի միահամուռ ու յաղթական գրոհը...

Եւ այդ յաղթանակը այժմից արդէն կ'ապահովէր, եթէ իւրաքանչիւրը մի քանի տասնեակ յեղափոխական կազմակերպութիւններից, եթէ բոլոր բազմազան ու Վարտնչոյ կամբումները տագորւէին ամենահրատապ այժմեութեան դիտակցութեամբ—տապալելու նախ և առաջ այն մահահատ, արհեստակուռ Բ ա ս տ ի լ ը, որի գոյութիւնը ոչ միայն կուպիտ անսիրտնիզմ է, Ժամանակագրական անհեթեթութիւն ազատութեան համատարած հօրիզոններում, այլ և հեղնանք ու անարդանք ամբողջ մտածող Ռուսաստանի համար...

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Օսմանեան ազատութիւնը, բարոյական ու նիւթական համատարած աւերակներու վրայ բուսած ծաղիկ մը, ինքզինք կը գտնէ անթիւ, եթէ ոչ անյաղթելի, քամիներու ճակատ առ ճակատ: Թիւրքիոյ նոր ղեկավար, հին բռնակալութեան շղթաները փշրելով ու դուրս գալով անբանախի ու հակամարդկային սրտոնէն, պետք է հերակլեան շահատակութիւններու ծրագիր մը մշակէ քնքուշ Ազատութիւնը պաշտպանելու և օրինակը և պատճառը մակարդակի մը բարձրացնելու համար երկիրը, ուր վայրագ բնազդները ու մոլեռանդ կիրքերը ապերասանօրէն դէպի արիւնք ու ոճիրը կը ձգւէին և ուր բարբարոս սոճրագործութիւնը կ'ուզէր յաղթանակել քաղաքակրթութեան վրայ:

Թիւրքիոյ ներքին կայութիւնը աւելի կ'նձուռտ և աւելի փափուկ կը թուի ըլլալ քան արտաքինը. հին ղեկավար ուժերուն ստորերկրեայ և թերևս նաև արտաքին շիկ ինտրիկները — ինչպէս գերման կառավարութեան մութ խողերը որ թիւրք ժողովուրդը հին փոխունքին դառնայ, — Ժողովուրդին մեծ մասով անգիտակցութիւնը և կորովի պակասը, ցեղային հակադրութիւնները, ծրագրային, ընտրակտն սուր պայքարները և քաղաքական ու հասարակական հակըմբռնումները, շարդի ստրագիա, որ կը պտտի օդին մէջ, ստեղծած են երկրին մէջ հոգեկան և շղայնոտ լարած դրութիւն մը, որ եթէ շարունակի, կարող է տագնապալից ըլլալ և վտանգաւոր մասնակ Ազատութեան համար: Հին մարդը սկսած է գլուխ բարձրացնել: հազիւ քանի մը ամիս Ազատութեան փշեքուն տակ ակամայ սողոսկումներէ ու քծնումներէ յետոյ:

Երիտասարդ-Թիւրքիան իր անսուեր երազներուն մէջ անհեռատես ներողութիւնով և վեհանձնութիւնով մը շարժեցաւ դէպի անոնք, որ յաւիտենական դատախիճը ունենին իրենց ճակատներուն վրայ և որ անած ոճիրի արիւններով կամ խամած, ամեն բոյէ պատրաստ են գրոհ տալ և դաւաճանել: Քրիստոսական յեղափոխութեան կառափնատը եթէ դաժան էր և անողոր, ուրիշ նոր Թիւրքիան կըզգուշանայ—Թերևս բաւ համարելով օսմանեան հողին ծծած արիւնը — սակայն այդպիսի պատմահոգեբանական բոյէի մը, մարդկային բանականութենէն պէտք չէ վրիպել անողոր իրականութիւնը և էական էր ամեն կերպով կրատութեան հրաւիրել թշաւա մարդկութեան լեարդը զլծող անգղները: Մարդ-էակին բնոյթը նոյնը մնացած է միջոցին ու Ժամանակին մէջ, դազանը անոր մէջ անքուն է և թէ յաճախ, ընդհանուրին Ազատութեան շահը կը պահանջէ իր խուսափել կարուկ միջոցներէ, մանաւանդ պիտի ու անուղղայ եղեւնագործներու հանդէպ որոնց մէջ ոճիրը մակըրւած է իրենց մօրը կաթին հետ: Արեւելքի պէս երկրի մը մէջ, ուր խորթ հակումները այնքան հզոր են, պետք է ունենալ նոյնքան հզոր կամք և ծանր ձեռք մը դանոնք

զպելու համար Երիտասարդ-Թիւրքերը—որ շատ երիտասարդ են դեռ, կ'ըսէր դիւանադէտ մը— խոհեմութեան ու չափաւորութեան՝ գեղեցիկ օրինակը տւին, ճիշտ է, բայց իր մաքրագործումը մակերեսային ըլլալ կը թուի, որովհետև Չարիքին արմատները գոյութիւն ունին հողին տակ, որ կարող է այսօր վաղը վերածնիլ ոստեր արձակել և թերևս ուռճանալ. անոնք իրենց կուշտին մէջ պահեցին աղէտին միկրօքները: Գժար պիտի ըլլար համոզել կամ ինքնախաբէլ, որ հին ղեկավար մէջ՝ անբարոյականութեան ծուծը քամած խումբը, մաքուր աշխարհահայեցողութեան մը այդքան շուտ բարեկամանար, կամ համակերպել իրեն վիճակաւ անփառունակ ու արհամարանքի կեանքին, անոնք երէկի տիրապետները, հրամայողները, վայելողները: Յանկարծական փոփոխութիւն մը, որքան ալ ուժեղ ու ամեն հի կերպով ետ մղէր հին ալիքները, պետք էր սպասել նաև անոնց ընկրկումին: «Բաւախտն չէ, կ'ըսէր Ա. Պերար Revue de Paris-ի մէջ համիդեան ոճիրները տարածերով պետք էր ոճրագործները վտարել և դնել դանոնք վնասելու անկարողութեան մէջ»...

Հին գայլերը, իրենց սարսափի ահաւորութեան մէջ, գինաթափ չեն եղած, անոնք սպազայ ծրագրիւնները կը նիւթեն և իրենց սահմանադրական սանձերը կը կրծեն կատաղօրէն: Երեսուն տարի երկրին արիւնոտ ու միահեծան տերն ու դաւաճողը... և դահիճը ըլլալէ յետոյ, իսկապէս դժար է խոնարհիլ նորազատ պայմաններուն, ուր երէկի ստրուկ անհատ արհամարհով մը կ'անցնի իր երէկի տիրոջ քովէն:

Հաշտարար և սիրաշահիլ քաղաքականութիւնը քաջալեր մը եղաւ յետադիմականներուն և յուսախաբներուն, որոնք, իրենց դաւադրութիւնը իրաւացնելու համար, ինչ հեզնութիւն... ազատութեան անունով կը խօսէին: Ինչպէս Մուրադ պէյ մը—որ հէնց սկզբէն Երիտասարդ-Թիւրքերու շարքերուն մէջ «մուրթագ» մը եղած է—այդ փոքուն և փքուն միտքը խուլիգանական շարժման մը պարագլուխը կ'ուզէր հանդիսանալ և իր ծրագիրը կը ձեռք իսկական ուռններու «օտարակեր» գործնէութեան վրայ: Մուրադ պէյ՝ զուրկ քաղաքացիական առաքինութենէ, իր փառասիրութեանը մէջ անտեսած մըն է, հետևաբար պետք էր վրէժխնդիր ըլլալ հայրենիքէն, առանց անգրագառնալու որ ամենամեծ եղեւն է մարդու մը համար, որ կը փորձէ իրաւունք ունենալ իր հայրենիքին դէմ:

Օրէօր նորնոր խլրտումներ, տւնոցներ և սպառնալիքներ կը լսէին, «եաֆթաներ» կը փակցէին, զենքի վաճառատները կը պարպէին, «կեալուրներուն շարդ»-ի ուրականը կը շրջէ քաղաքէ քաղաք, սպառնալիք խեղճ թրքուհիներուն դէմ, որոնք հարեմական բռնազբօսիկ և անմարդկային ձեւականութիւնները—որ դերութեան կը մօտենան—կ'ուզեն քիչ շատ թօթափել և չեն կրնար ազատ քայլ մը փոխտել, որ նամերտօրէն չ'անարգէին: Ամեն կողմ երկիւղ և սպառնալիք կը ծորէ: Յոյն Թօտօրիին վայրենի սպանութիւնը, Երլըզլի արիւնուն վրայ, պարզ միջադէպի մը մեկնութենէն դուրս կ'ելլէ: Խուլ դաւադրութեան մը հրաւերն է, որ նպատակ մը ունի և «խորհրդաւոր» կապեր: Յոյները կը յուզւին և կը և յայտարարեն համարձակ, որ «իրենց հայերը չեն որ չարաշար շարդէին»: Իրենց արժանապատուութեան դիտակցութիւնը և... քարը տեղին են: Մեր ինքնասիրութիւնը կը հրամայէ մեզի... խուլ ձեւանալ... Թէև յոյներն այ ունեցած ըլլան պատմական այսպիսի անմիթար ու ահարկու բոյէներ, «Քրիստոսէի և իսլամ» այդ խորական ու շարաքատիկ ըմբռնումը, որ Թիւրքիոյ պատմութեան հասարակական վերքերէն ու դժբախտութիւններէն մէկը եղած է, Թերևս դիտաւորը, սուղի նստած է երկրին համար: Այդպիսի քանի մը արարքներ և մոլեկան հաճոյքներ ժողովրդի մրուրին կողմէն—[մէկուզ յանուն կրօնի կամ սիրոյ— Ազատութեան սրտին շեշտակի հարւածներն են, որ փափուկ ու լարած դրութիւն մը կը ստեղծեն և ուրիշ, սպառնալիքներ, Թիւրքերն են որ ամենէն աւելի պիտի առժեն: Ապառնալիքները, որքան ալ անգոր կամ օդային կարծէին, սակայն փատտերը կուգան պարբերաբար ցնցել մեր անփութութիւնը, մանաւանդ հայերուս, որ ինքնապաշտպանութեան պէտք

կանօրէն հսկեց, հաւատքի ջահը իր հոգիին մէջ, երբ սառնաշունչ քամիները ու անօթութիւնը անոր մերկութիւնը ու թշուառութիւնը կը լզուտէին: Թամանակն է, որ արտասահմանէն դարձուրները—որոնցմէ քանինքը գաղթականութիւնը աններելի չարաշահութեան և խաչագողութեան աղբիւր ըրին, և չը խղճահարեցան անողորմ ու շեշտակի հարւածներ հասցնել հայութեան անունին, թէև «քեմերին» մէջ քերնին կապ ըլլար—օրուալ ղրկին իրենց հայրենիքը, ուր տատակոտ և այրիացած արտերը կը սպասեն արի և աշխատասէր բազուկներուն արգասաւորելու ու հարսնեւորելու համար: Երկարատեւ ձգձգումը այդ խաժամութիւն մէջ կառող է շեշտել այնպիսի անհամութիւններ, հակակրեւի ժեսուտեր ու անպատկառ բարքեր, որոնց տխուր փորձառութիւնը անեցեցած է արտասահմանի մէջ ամեն դիտող ու սրտացաւ հայ: Արտասահմանի հայ գաղթականութեան պատմութիւնը, երբ կամ եթէ մէկ օր քրքրել համարձակի և դուրի, այնպէս ինչպէս որ եղած է, իր իրապաշտ ու զգեցիլ մերկութիւնով, մենք հայերու առաջին պիտի ըլլանք խոստովանելու, որ մեր բարքերուն ու բնազդներուն մէջ արժատական և եթէ կարելի է ըսել գահավեժ բարեփոխութեան ու դաստիարակութեան մը անհրաժեշտ պահանջը ու ստիպողականութիւնը կայ, եթէ չենք ուզեր որ մեր գեղեցիկ յատկութիւնները ամպամած մուսլիմ տգեղ ու անպատկառ մշակումներու մէջ Պէտք է ազնւացնել այդ բարքերը, պէտք է բնաւորել անոնց մէջ աւելի արժանաւոր յատկութիւններ ու պայծառ ձգտումներ: Ահա այն բարոյականը, զոր կարելի է եղբակացնել արտասահմանի հայ պանդխտորներու կամ փախտականներու անյուսաւոր կենցաղէն ու ընթացքէն...

***

Ընտրական պայքարը, ուր սկզբունքի և եռանդուն շահեկանութեան պակասը կը տիրէ—ինչ որ թերևս ներելի կարելի է համարել առաջին քայլին—քիչ միտադնեց երեկի իրերահամբոյր ազգութիւններու յարաբերութիւնները, և դժբախտաբար արթնցող ցեղային ընդդիմութիւնները, խուլ անհամաձայնութիւնները: Թիւրքերը, որոնք ընտրութիւններու մէջ «արժանաւորագոյնի» թէզը ընդունած էին, առանց ազգային խորութեան, չկրցան իրականութեան մէջ հաւատարիմ մնալ իրենց գեղեցիկ թէզիին. ամեն տեղ նկրտեցան իսլամ թեկնածուները առաջ քշել—մինչև իսկ կարգ մը տեղեր ընտրութիւններուն մէջ մաս խաղցած են կ'ըսէի—ինչ որ տեղի առաւ իրաւացի դժգոհութիւններու և բողոքներու այդպիսի կամայականութիւններու դէմ:

Ընտրութիւններէն բոլորած այդ ցեղային անհամաձայնութիւնները, ներհակ շահերը, սիրտ աւին բեակիօսին, որ սկսած է շահագործել շփոթ դրութիւնը և արծարծել քնած ատելութիւնները և մոլեռանդութիւնները՝ ամեն տեղ անվարկելով ազատական թէժիմը, և ներկայացնելով սահմանադրութիւնը իբր Տրօլադայի ձին, որ իր կուշտերուն մէջ կը կրէ հայրենիքին վտանգը: Արդէն նահանգներուն մէջ քաղաքական իշխանութիւնները հազար ու մէկ դժուարութիւններ կը հանեն այդ կրկնակի ընտրութիւններուն դէմ, որովհետև «ոսկեղէն կամ քեօրօղլի տէվեր» մըն է իրենց համար որ ձեռքէ կը փակի:

Անուրանալի է, որ երիտ-թիւրքերու ծրագիրը ազգայնական է և այդպէս ալ կը սպասուէր, անոնց ճիգն է որ առաջնկայ խորհրդարանին մէջ որքան կարելի է թիւրք կամ միւսիւրման տարրը շատ աւելի ձայն ունենայ՝ և անքաղաք և օրէն դարձնէ երկրին «հիմնական օրէնք»:

Մեր հայեցակէտով այդպիսի միակողմանի «մեծամասնական քեզով» օրինաբար Սահմանադրութիւն մը հաստատ կուան մը չէ երկրին անդորութեան: Իսլամ տարրը հոն, մեծամասնութիւն կազմելով և իր ձայնին գերակշռութիւնը պարտադրելով, ազգային վեհապետութիւնը ըսել չէ դեռ: Թիւրքերի համար լուսադոյն և բանաւոր ընտրական ձեռք համեմատական ներկայացուցչութիւնն է, ուր ամեն ազգ իր թիւն համեմատ երեւոյթաններ ունենայ: Ֆրանսոսի պէս համատարբ երկիր մը, ուր ազգութիւններ չը կան, բայց կան գաղափարական կամ քաղաքական կուսակցութիւններ,

ասահգին պայքար կը մղէ այս րօպէիս, որ Ֆրանսիայի օրէնդրական ընտրութիւնները հիմնին «համեմատական ներկայացուցչութեան» սկզբունքին վրայ, իբր ամենաարդար սխտեմը: Ուր մնաց Թիւրքերի պէս երկիր մը, ուր ազգութիւնները որոշ և անդրդուելի ինքնագիտակցութեան հասած են:

Համեմատական ներկայացուցչութիւնը, կ'ըսէ Ֆրանսական մեծ թերթ մը, տրամաբանական ու անհրաժեշտ հետեւանքն է ազգային վեհապետութեան: Այն րօպէին, որ խորհրդարան մը կայ, այդ խորհրդարանը պէտք է ներկայացնէ, ոչ թէ երկրին մէկ կողմնակի, այլ ամբողջ երկիրը: Միլլըրան իր վերջի մէկ ճառին մէջ շատ իրաւացիօրէն կը շեշտէր որ, ընտրական բարեփոխումը բոլոր միւս բարեփոխումներուն բանալին է:

Ընտրական պայքարներուն մէջ յոյները կարծես թէ ցոյց տւին ամենէն աւելի պատրաստականութիւն և հաւաքական ոգի, այնպէս որ երկիրը ազգեց նոյնիսկ թիւրքերուն: Ամեն տեղ աշխատեցան յաղթանակ տանիլ—պարտութիւնը ուրիշներուն ձգելով: Եպիկուրեան *αλασολειν*, այդ անվրդով փիլիսոփայութիւնը, որ հին Յունաստանը սպաննեց, հեռու կ'երեւի նոր յոյներէն: Տեսակ մը լարած ջղային դրութեան մէջ են, մանաւանդ երբ կը կարծեն, որ իշխող տարրը իրենց ընտրութիւններուն դէմ կը դաւէ: Ինչպէս հայը «անհատական» եսի, յոյնը «հաւաքական» եսի ժողովուրդն է, և իրեն ըմբռնումի միութիւնը կը հոմանիչէ հելլեն ազգայնական տեսակետը և աշխարհահայեցողութիւնը՝ որուն շուրջը կը բոլորուի, ինչպէս ակրօպոլիս մը շուրջը, ամեն յոյն զգացում:

Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութիւնը, ահա էականը մեզ հայերուն համար. այդ յատակին վրայ պէտք է դիտնալ նկարել վարպետ և ճիւղն վրձինով այն նկարը դունագեղ և ներդաշնակի, որ խորհրդանիշէ Թիւրքերին:

Գաշնակցութիւնը ազգային անկերպարան ու քառային վիճակին մէջ կրցաւ «պահանջներու» պատշաճ ու բանաւոր ծրագիր մը ներկայացնել, ուր ակներև կը փայլէ կուսակցութեան այժմեական դաւանանքը և ձգտումը, ժողովրդին և երկրին համար իր օգտաւէտ և մարդասէր յղացումը:

Երիտ-թիւրքերու ծրագիրը իր ազատական վարդապետութիւններուն մէջ խութեր ունի, որ աննշմար չկրնար անցնիլ և դուռ կը բանայ հակազգեցողութիւններու և մշտնջենաւոր յուզումներու: Ըլլայ մայրենի լեզու կամ ուրիշ ազգայնական իրաւունքներու սահմանափակումի, ըլլայ ընտրական տեսակէտով:

Ու է ծրագիր, թէկուզ հրեղէն տաւերով բանդակած ըլլայ, չը կրնար ճնշել և վթարել, առանց պայթումի վտանգի, ազգայնական ոգին, այսինքն այն որ բնական և պատմական իրողութիւններու վրայ հիմնած և անոնցմէ կը բխի, ինչպէս չէ եղած և չէ յաջողած այդ բանը աւելի բարձր և քաղաքակիրթ ազգերու մէջ: Գրչի բունագրօս հարւածներով չէ որ պիտի փլչին այդպիսի դարաւոր ներազդեր ծուռները իրենց հոգեբանական խորութիւնով: Սակայն կը հաւատանք նաև որ բողոքականութեան բարեշրջումին հետ, ազգայնութիւններու մտաւոր և բարոյական մակարդակին բարձրանալով, այնքան աւելի լուսաւոր կը դառնայ համեմատական գաղափարը և կը շեշտուի ներքին ներդաշնակութիւնը և հաւասարակշռութիւնը:

Հայ ժողովուրդի իդէալականութիւնը կը ձգտի և պէտք է ձգտի այդ բարձր նպատակին. մեր շահը և մարդկային մտածումը կը պահանջեն, որ մեզ շրջապատող ցեղերը լուսաւորեն և քաղաքակիրթ լինին: Վտանգը տգիտութեան և նախապաշարումներուն մէջ է: Գիտութիւնը Ռուսօյի «բնական դաշինքն» է, որ պիտի մօտեցնէ, եղբայրացնէ այսօրուայ ազգութիւնները, որոնք երեկ իրարու արիւն կը ծծէին:

Հայ ժողովուրդը կը մնայ հայ, կը պահէ իր իսկութիւնը և իր կորովի, նախաձեռնութեան և աշխատասիրութեան ու նկարագրի հզօր բաժինը կը բերէ օսմանեան հայրենիքին: Ան կը մնայ եղբայրական: Մեր համակրութիւնը և սերը անվերապահ է դէպի ազատ Թիւրքերին: մեր շահերուն անդրադարձ ու խորունկ գիտակցութիւնով է, որ Թիւրքերուն և մեր ճակատագրակից ազգերու հետ կ'ուզենք ձեռք ձեռքի

վարել ու ակօսել համերաշխ գործակցութեան ու աշխատութեան դաշտը, ու մեր քրտինքի կայլակները խառնել մայրենի հողին մայրական ծոցին մէջ: Փոքր Ասիոյ ապագային համար չէինք կրնար տակէ աւելի սրտագին ու երանաւէտ բաղձանք մը երկնել:

Օսմանեան նոր խորհրդարանը, թէ իրապաշտ անասիւտով և թէ իդէալական սահմանին մէջ—բարեբախտ հակադրութիւն մը— պէտք է ընդունի քաղաքական հաւասարակշիռ այնպիսի վեճակ մը, ուր փայլին կայսրութեան գոյութեան և մեծութեան նախանձանդիւր մտածումներու հեռատեսութիւնը և մտահոգութիւնը:

Այն ատեն միայն թիւրքերը կարող են իրենց Սահմանագրութեան ճակատը արձանագրել Ովրատիոյ անմահութեան նշանաբանը *exigi monumentum*... Յիշատակարան մը, որ արդարէն աւելի տեական ըլլայ:

Ա Ր Ց Ա Ք Ի Ն Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Արևելեան հարցին հանդիսաւոր և գլորդայից բացումով, Պալքանները սկսան ճարճատիլ և դիւանագիտական աշխարհը իր բոլոր զսպանակները լարած էն նենգամիտ մաքիավէլական խաղը սկսաւ խաղալ: Հնարամտութեան, խաբէութեան, իրար գլորցնելու ճիրիտ մըն է պետութիւններու մէջ, որուն բերանաբաց հանդիսատես է աշխարհ: Պատմական այն փուլերէն մէկն է, որոնք տեական և վճռական դրոշմը կը ձգեն ազգերու ճակատագրին վրայ և նոր դարագլուխ մը կը հորդեն քաղաքական աշխարհին և աշխարհայեցողութեան մէջ: Աերջի դարու պատմութեան մէջ գրեթէ Եւրոպայի քաղաքական կարևոր և նշանակալից երեւոյթները կապւած են Թիւրքիոյ ճակատագրին, որ նոյնն է Արևելեան հարցին հետ:

Թիւրքիան, որ «աշխարհակալութեան իրաւունքներով» միայն Եւրոպական ազգ մ'եղած է, և որ նկատւած էր Եւրոպայի կշտին վրայ խրւած «եթաղան» մը, հէնց իր սկզբնաւորութեան կամ մեծութեան առջի օրէն, իր յախուռն և սպառնական արշաւանքներով, Եւրոպայի երկիւղ և ատելութիւն ազգեց: Եւրոպայի քաղաքական ըմբռնումին հետ խառնւած էր նաև կրօնական ատելութիւնը, ժողովրդի մը դէմ, որ կաթոլիկ աշխարհին դէմ իսլամական դրօշակը կը պարզէր: Թիւրք պետութիւնը, իր աշխարհակալի զինւորական մտայնութենէն չկրցաւ դուրս գալ, և եթէ նւաճեց այնքան տարահանգոյն աշխարհներ, այլակրօն, այլացեղ, չկրցաւ սակայն կառավարել ու իւրացնել զանոնք և կազմակերպել, այլ տիրեց միայն, դամոկլէսի սուրը կախելով ժողովուրդներու ծոծրակին վրայ:

Սուլթաններու բացարձակ և քմահաճ ու զեղիս իշխանութիւնը, ներքին անկազմակերպ վիճակը, զինւորական սանձարձակութիւնը, ուժերու շուայտ և անհաշիւ վայրափառումը, կայուն և ճահճային վիճակը ժողովուրդին, որ խոտի կեանքը կապրէր, կրօնական ու ազգային անշարժութիւնը և ճակատագրական վարդապետութեան կապարային ծանրութիւնը, որ քաղաքակրթական թռիչք կը ջլատէր, արտաքին ետեէտեւ հարւածներ, Թիւրքիան դրին մահու և կեանքի յուսահատական երկսայրի դրութեան մէջ, և վերջապէս, այդ հսկայ պետութիւնը, որ երբեմն աճ ու սարսափ կ'ազդէր Եւրոպային, ինչպէս նոյն Եւրոպայի խնամակալութեան տակ և բարոյապէս ու անտեսապէս հպատակեցաւ անոր,

պարզ այն պատճառով, որ Թիւրքիան զուգընթաց չը քալեց Եւրոպայի հետ, զոր արհամարեց և չգիտցաւ բնաշրջումի օրէնքը: Օսմանեան պատմութեան սկիզբէն մինչև օրս՝ Թիւրքիոյ բնաշրջումի կորագիծը (course) գրեթէ միօրինակ է, ելևէջները աննշան և բարձրութիւնները պատահական և վաղանցիկ: Թիւրքիա՝ քաղաքակրթութեան պատմութիւն չունի, այլ վատասեռած սուլթաններու պատմութիւնը ունի—քիչ բացառութիւնով—որոնք հեռու են ժողովուրդի մը բարոյական և խրախուսիչ օրինակ հանդիսանալէ և ցեղին ապրող էջեր ընծայելէ:

19-րդ դարու վերջին կիսուն է, որ Թիւրքիան կը փորձէ Եւրոպական մտքին հետ շփուիլ և ընտանենայ, երբ արդէն երկիրը քաղաքական և տնտեսական անկման շրջանին մէջ, չունենալով ներքին ստեղծագործող ոյժը և ձեռներէցութիւնը, Եւրոպայի խնամակալ լուծին տակ կ'իյնայ, որովհետև Թիւրք տարրը ինքզինք տէր միայն դաւանելով անասման կայսրութեան մը, գոռոզաբար հեռու կը պահէր միւս տարրերու բեղմնաւոր և օգտակար աջակցութիւնը, զոր արհամարհելով ը ա յ ա (հօտ) կը յորջորջէր կամ կետաւոր:

Կէս դարէ ի վեր Թիւրքիան ունեցաւ հեռատես ու հայրենասէր պետական անձնաւորութիւններ, որոնք ջանացին իրենց երկրին վարկը և զօրութիւնը բարձրացնել, դնել զայն ճշմարիտ քաղաքակրթութեան ուղիին վրայ, սակայն այդ անկեղծ ջանքերը կաթիլներ էին խաւարի և թանձր տգիտութեան ովկէանին մէջ:

Այդ ժամանակ կազմեցաւ Եւրոպայի մէջ քաղաքական երկու տեսակէտ, Թիւրքիոյ գոյութեան շուրջը, մէկը՝ Թիւրքիոյ պահպանութեան կուսակիցներն էին,— Անգլիա և Ֆրանսա, միւսը՝ Ռուսիա՝ որ Թիւրքիոյ գոյութիւնը կ'ուզէր մէջտեղէն վերցնել: Առաջինները կը յորդորէին Թիւրքիոյ բարեկարգել երկիրը և վերջ տալով ներքին ազգայնական տրտունջներուն ու պահանջներուն, ուժեղացնել կայսրութիւնը: Երկրորդը ազգերու միաձուլումով Թիւրքիոյ ամբողջ ու անվթար մնալը կը ցանկային: Ռուսիա, քրիստոնեայ ազգութիւններու առանձնաշնորհումներու պաշտպան և ախոյեան կը հանդիսանար, ուրիշ խօսքով կը ձգտէր տարբադարձել Թիւրքիան և անոր մէջքը կոտրել: Երկրորդը «Արևելեան քրիստոնեաներու պաշտպան» տիտղոսը իւրացուց Ռուսիան և ստեղծեց իրեն համար «աւանդական քաղաքականութիւն» մը, որու շաւիղով կը հետեի հեռաւոր նպատակին:

Երկու հակառակորդ տեսակէտներն ալ կը հետապնդէին որոշ քաղաքական շահեր: Արևմտեան պետութիւնները չէին բաղձար որ Ռուսիան ինքզինք «հիւանդ մարդուն» ժառանգ հռչակելով, տիրէր Պոլսոյ, որ «արևելքի բանալին» հռչակւած է ռազմագէտներէ և շունչը առնելով Միջերկրականի ափերը՝ խանգարէր Միջերկրականի հաւասարակշռութիւնը: Ռուսիան «արթնոյնի օրէն Եւրոպայի մզձաւանջ մը եղած է, թերևս օտար չէ նաև այդ նախապաշարումին մէջ, ձաթերջոյ մեծ պարտւածին այն գուշակութիւնը թէ կէս դարէն Եւրոպան կ'օգտւէ պիտի ըլլայ: Անգլիա մասնաւորապէս, իր բոլոր դիւանագիտական ճարպիկութիւնը և ոյժը գործածեց հեռու պահելու հիւսիսային արջը իր տիրապետութեան սահմաններուն մօտենալէ, ուստի իրեն հա-

մար. Թիւրքիան լաւագոյն պատւարն էր և զո՛հը միանգամայն մօսկօվական փառասիրութեան առջև: Խորիմի պատերազմը Արևելեան հարցի մէկ դրւագն էր ուսուսկան թափը կոտորելու և Թիւրքիոյ խարխուլ գոյութիւնը ապահովելու համար:

Սակայն Եւրօպան կը ցանկար, որ Թիւրքիան մեռելային պատւար մը չ'ըլլար, այլ գործօն, կենդանի, հզօր և ինքնապաշտպան, և այդ ալ կարելի էր միայն եւրօպականանալով: Թիւրքիան հպարտ մեռել մը մնաց և իր երկրի ու իր գոյութեան պաշտպանութիւնը ձգեց օտարին: Իսլամը կ'առկայժէր հեշտութեան մէջ ծծուղ էակի մը պէս: Եւրօպան ճարահատ հովանաւորելով զայն՝ ստեղծեց երկրին մէջ բարոյական, տնտեսական և ֆիզիանսական ահագին շահեր, այնպէս որ երկրին ջիղը իր արքա առաւ և որու պաշտպանութեան համար, եւրօպական ամեն տէրութիւն, առանձին կամ հաւաքաբար, իրաւունք ունէր միջամտելու: Թիւրքիոյ անշարժութիւնը, ապիկար հեղգութիւնը Եւրօպային պատրուակ տուաւ նաև որ միջամտէ ի նպաստ քրիստոնեայ ազգութիւններուն, որ մէկէ աւելի պատճառներ ունէին թրքական անուղղայ և հարստահարիչ ընթիմէն դժգոհ ըլլալու: Քրիստոնեայ կրօնները և ցեղերը իրենց ինքնուրոյն կենցաղով, արամագրութիւնով ու ձգտումով, չը կրցան հաշտուիլ տիրող կառավարութեան հետ, որովհետև խորունկ անջրպետներ կը բաժնէին զիրենք: Մէկը կը ձգտէր դիպի լոյս ու առաջագիծութիւն, կ'ուզէր ապրիլ ազատ ու լուսաւոր կեանք, միւսը կընդդիմանար և կուզէր քնել: Եւրօպան՝ յուսահատ Թիւրքիոյ մարդ ըլլալէն, ձեռք կարկառեց քրիստոնեայ ազգութիւններուն և անոնցմէ շատերը ազատագրեց: Այսպէս Եւրօպան կամայ-ակամայ կը դնէր Տաճկաստանը՝ սա բիրտ երկսայրաբանութեան մէջ *anatomie* կամ *autonomie*, անգամահատութիւն կամ ինքնօրինութիւն:

Թիւրք պետական մարդիկը իրենց անկումին խոր չարիքը չէին տեսներ և զայն քրիստոնեաներու ըմբօստութեան կը վերագրէին, արդիւնքը կը շփոթէին պատճառին հետ այսպէս ստեղծեցին վարչական սիստեմ մը, ուր «պականութիւնը» և «սպանութիւնը» միակ կանոնը եղան երկրին: Աւարչական այդ հրէշային և սխալ ըմբռնումը և գործադրութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնէր սուլթան Համիդի օրով, և որ միանգամայն թիւրքերու պատմութեան սևերես էջը կը մնայ: Հայկական ջարդերը, իբր վերջին արարածը այդ դժոխային թագաւորութեան, արեան գետով մը կը սահմանափակեն օսմանցիներու հին անմխիթար պատմութիւնը, որու վրայ եղբրային յաւիտենական սարսուռը կը գալարուի:

* *

Թիւրքիան կըսկսի նոր պատմութիւնը, աչքերը ապագային յառած, ուր ազգի մը մեծութիւնը, կենսունակութիւնը և գեղեցկութիւնը պիտի պանծայ, լոյսի թագաւորութիւնը պիտի ըլլայ, խաւարի դարերէն ու արհաւիրքներէն յետոյ, *post tenebras lux*:

Հին ընթիմը արդէն քարուքանդ ըրած էր և Յուդայի պէս ծախած էր երկիրը: Ռուսական վտանգը, ծայրագոյն արևելքի պարտութիւնով Ժամանակաւորապէս հեռացած էր, բայց Թիւրքիան ուրիշ աւելի ահարկու-

վտանգի մը մէջ գլորած էր, որ վամպիրի պէս կը ծծէր իր արիւնը,—գերմանական արշաւանքն էր ատ: Անգլիա, Ռուսիոյ մղուսին դիմադրելու համար, Թիւրքիոյ մէջ քաջալերած էր գերմանական շահերու մուտքը, սակայն քաղաքական հակառակորդի մը տեղ իր դէմ ունեցաւ տնտեսական ահաւոր մրցակից մը, որ քանի մը տարւան մէջ, ամեն ներքի կամ աններքի միջոցներով, աշխատեցաւ տիրանալ Թիւրքիոյ կենսական աղբիւրներուն: Փոքր Ասիոյ յուսթի գաշտերը, բնական հարստութիւնները ու պատմական անգին հնութիւնները, գերմաններու ախորժակը գրգռած էին: Գերմանիան հոռմէական հին կայսրութիւնը կ'երազէր: Տոն լէգէօններ պիտի չուղարկէր, այլ գաղութներու *pax levitica*-ն—գերման խաղաղութիւնը պիտի հաստատէր: Ան մեծ սիրտ-տուողը եղաւ հայկական ջարդերուն, Փոքր Ասիոյ մէջ կարող առևտրական մրցակիցներ չունելու համար և Պաղտատի երկաթուղին մենաշնորհը իլելով, Շարէի արիերէն մինչև Եփրատ համագերման յարգողը կ'ուզէր կազմել որ ազուգայի պէս Թիւրքիոյ հարստութիւնը Գերմանիա քալէր:

Իբր եռանդուն պաշտպան համիդեան վարչական սիստեմին, Գերմանիան պատրաստ էր Թիւրքիոյ ժողովրդի ազատագրութեան համար ամեն լաւագոյն ծրագիր վիժեցնել, կռթնած ելըղդի վրայ, ուր որջացած աւազակապետները երկիրը ծախու հանած էին: Գերմանիան Թիւրքիա մտած էր, իբր աւարող, ինչպէս հին տետոնները հոռմէական կայսրութեան մէջ, բայց այս անգամ զինւած գիտական ահեղ զէնքերով և միջոցներով, որոնց օսմանեան ժողովուրդը անկարող էր դիմադրել, առանց ներքին ազատութեան ու ապահովութեան:

Գերմանիոյ յափշտակասէր վարմունքը, որ փուլի չսփօգուտ չէր ընծայեր և ոչ ալ կասեցնել անջատումները չվրիպեցաւ Թիւրք ժողովրդի աչքէն. երբ ան փշեց ելըղդի կործանարար ազգեցութիւնը և բռնակալութիւնը, գերմանական հմայքը և սփլաւ ինչպէս պատրանք մը: Քանի մը տարի ևս, Թիւրքիան կմախք մը պիտի ըլլար գերմանական գամիոնին առջևը նետուած:

Ամբողջ գերման իրապաշտ քաղաքափիլիսոփայական «աշխարհահայեցողութիւնն» է, այնքան խստասիրտ ու հէկէլեան արամաբանութիւնով մը և գիտնական հիմերով վրայ կերտուած, որ յանկարծ կը բաղխի պատմական անողոր իրականութեան, ժողովրդի մը իդէալական ալիքներուն կամ «անկշռելիին», զոր Պիլմարկ միշտ նկատի ունէր իր սինիք քաղաքականութեան մէջ: «Տետոնեան կատաղը» սահման չունի. ամբողջ կայսրութիւն մը, տնտեսական մեծ շուկայ մը, ձեռքէ կերթայ. ահա ատոր համար է որ Գերմանիան չներեր Երիտասարդ Թիւրքիային երեսգարձութիւնը և առիթ չփախցնելու վրէժխնդիր ըլլալ անկէ և չը թողուլ որ սպիանան Արևելքի ցաւոտ վերքերը. եթէ հնար է պիտի օգնէ որով մը և վերահաստատել հին ընթիմը, որ այնքան հաճոյակատար էր և առատաձեռն գերմանական շահերուն, ճիշդը չարաշահութեան:

* *

Օսմանեան նոր ընթիմը, որ անակնկալ ուժով մը պէս պայթեցաւ Արևելքի հորիզոններուն վրայ, ուր

այնքան՝ հակընդդեմ շահեր իրար կը հրմշտկեն, խառնաշփոթութիւն ձգեց դիւանագիտական աշխարհին մէջ նոր զուգորդութիւններ, հայեցակէտեր առաջ եկան, թիւրք ժողովուրդը հին ըէժիմը տապալելով իրեն համար կը ստեղծէր նոր բարեկամներ ու նոր սիրահարութիւններ: Յենակէտերը փոխեցան: Երիտասարդ թիւրքիան, թէև իմաստուն և չափաւոր իր ընթացքին մէջ բայց չէր կարող մտահոգութիւն չպատճառել երկրի արտաքին յարաբերութիւններուն ու իրաւունքներու մասին: Ար կարծէր որ Ազատութեան հռչակումը բաւ էր, որ Թիւրքիոյ ձեւակնորէն կամ իրաւապէս (*de jure*) կապած բայց իրապէս բաժնւած երկիրները վերադառնային... մայրենի երկրին ծոցը: Օսմանեան յեղափոխութիւնը առիթ մ'եղաւ, որ այդ օտարացած իրաւունքները միանգամ ընդմիջտ ներագործէին բնական օրէնքի համաձայն, ինչ որ դէպ պատեհութիւն մըն էր նաև, որ կը փրկէր Թիւրքիան անստոյգ դրութենէ մը, միջազգային կեղծիքէ մը ու պատրանքէ մը և կը դնէր զայն յստակ ու աներկրի մի սահմանի մը մէջ:

Նոր ըէժիմին լուծումին կը ներկայանային չորս ըստ երևոյթի ծանրակշիռ հարցեր—որոնք հեռու էին սփինքսեան խորհրդաւորութիւնը ունենալէ: Պուլկարիոյ անկախութեան հարցը, Պոսնա-Հէրսէկի միացման հարցը, Արեւելի հարցը և Նեղուցներու հարցը:

Պուլկարիան վաղուց է որ կը պատրաստէր խզել Թիւրքիոյ հետ իր թոյլ հպատակութեան կապը և հռչակել Պուլկարիան թագաւորութիւն: ազոր համար հարկաւոր էր Եւրոպայի հաւանութիւնը: Նպատակւոր առիթ մը հարկաւոր էր տրամաբանական երևոյթ մը տալու ձեռնարկին: Սեպտ. 12-ի միջադէպը, երբ Պուլկարիոյ գործակալը Աէշօֆ, Թիւրքիոյ արտ. գործոց նախարարին կողմէ չը հրաւիրեցաւ դիւանագիտական ճաշկերոյթին, երկու երկիրներու մէջ լարւած յարաբերութիւն մը ստեղծեց, զոր աւելի արծարծեց Արևել. երկաթուղիներու գործադուլը, երբ Պուլկարիա իր պետութեան սպահովութեան համար գրաւեց Արևելեան բուժէլի գիծը, որ Թիւրքիոյ կը պատկանի: Պուլկարիա շատ վճռական էր և յանկարծակիի բերաւ Եւրոպան, այնպէս որ մինչև իսկ պատրաստ էր պատերազմի, եթէ ուէ ընդդիմութիւն ցոյց տուէր: Պուլկարիա թագաւորութիւն է այժմ և Ֆերդինանդ իշխանը հոկտ. 5-ին Թրնօլօյի մէջ Պուլկարներու հին մայրաքաղաքը, «Ցար» տիտղոսը ստացաւ:

Աէշօֆի միջադէպը կը հաստատուի թէ մեքենայութիւն մըն էր սուլթանի կողմէն, որպէս զի գժտութիւն և բարդութիւն ստեղծելով երկրին մէջ վարկաբեկե Երիտ. Թիւրքիան: Ելլողը մաքիավէլը իր սանձը կը կրծէ և կ'երազէ վերագարձը այն օրերուն, երբ... խօսքերէն արիւն կը կաթէին, երբ բացարձակ տէրն ու դատաւորն էր 25 միլիօն ժողովուրդի, երբ իր կամքը կը գահակալէր ազգերու ձակատագրին:

Ահհապետը, հակառակ իր երդումներուն, որ ջրի պէս կը խմէ, առերեսու հաշտւած կ'երևի նորագատ պայմաններուն և կարծես կը մընջէ ողբաբին.

„Հոգիս Կարաի է արեան“...

Պուլկարիոյ հարեածը նախապատրաստւած ձեռնարկ մըն էր Աւստրիոյ հետ, Գերմանիոյ և Թերլես Ռուսիոյ գիտութիւնով: Երէնթալ, որ Մեթերնիկի գերը խաղալ

կ'ուզէ, ճարպիկ և յանդուգն մատներով խմորեց դէպքերը: Անմիջապէս յետոյ Աւստրիան՝ Պոսնա-Հէրսէկը, զոր Պերլինի դաշնագրով ժամանակաւորապէս գրաւած էր՝ անգործութիւնը վերահաստատելու համար, պաշտօնապէս կը միացնէր իր թագին: Իսկ իբր փոխարինութիւն՝ Նօվի-Պազար սանձագը, որու վրայ կ'իսահողութիւն ունէր... ետ կը դարձնէր Թիւրքիոյ իբր... «փոխարինութիւն», չըսելու համար իբր... հեգնութիւն: Ֆրանսուա-Ժօզէֆ, իր արքայական յայտարարութեան մէջ, պոսնա-հէրսէկցիներուն քաղաքական լիով իրաւունքներ կուտայ և ինքնօրէն կ'ընէ զանոնք: իբր «քաղաքականապէս այլևս հասունցած» տարրեր: Վայրը այդ փութիւնը քայլով կ'ուզէր առջևը կտրել երկրին մէջ ծագում առած խլրտումին: տեղական սերպ բնակիչները կը ձգէին Սերպիան, իսկ իսլամ տարրը դէպի նոր Թիւրքիան: Մաճանները շատ հաշտ աչքով չեն նայիր քաղաքական այդ յաջողութեան վրայ, որովհետև կայսրութեան մէջ սլաւ տարրը աւելի կը զօրացնէ, քան ինչ որ իրենք չեն ցանկար կամ իրաւունք էր որ Հունգարիոյ միանար այդ երկիրը:

Արեւելն նոյնպէս ինքզինք հռչակեց Յունաստանի միացած. դարաւոր երազն էր կրէտացիներու, որ պիտի իրագործէր. բայց խոհեմութեան համար Վրեաէն — աւելի զգաստ քան երբէք—կըսպասէ չորս ինամակալ մեծ պետութիւններու հաւանութեան և բարեհաճութեան, որ չուշանար անշուշտ:

Ուրեմն միաժամանակ Աւստրիան, Պուլկարիան և Յունաստանը առանց պուտ մը արիւն թափելու, որոշ քաղաքական առաւելութիւններ ձեռք կը ձգէին: Ի վնաս Թիւրքիոյ, որ միշտ քաւութեան նոխազն է եղած Արևելքի մէջ:

* * *

Թասերական այդ հարեածները իրենց արձագանքը ունեցան քաղաքական աշխարհին մէջ, մասնաւորապէս Անգլիոյ մէջ, ուր մեծ յուզում պատճառեց: Անգլիան կը նկատէր այդ արարքները իբր բռնաբարում մը միջազգային դաշնագրերուն, զոր ոտնակոխ կ'ընէին: Այդ երկիրները կապ ունին Պերլինի դաշնագրութեան հետ, և աւելի «Եւրոպական» հարց են քան մասնաւոր: Աւստրիան ինքնագլուխ, առանց Եւրոպայէն խորհուրդ հարցներու, խզելով դաշնագիրը ստեղծեց կոպիտ նախընթաց մը, ուրեմն միջազգային ուէ դաշնագիր գերծ չէ ասկէ յետոյ կամայական բռնաբարումներէ. ով որ ինքզինք զօրեղ կըզգայ իրաւունք ունի ուզած ատեն անտեսել իր խոստումը: Անգլիա «կատարւած իրողութիւնը» չէ որ կ'ուրանայ, այլ կը պնդէ միջազգային իրաւունքի բարոյական սկզբունքի մը գոյութեան վրայ, առանց որու ազգերու մէջ վստահութիւնը և համեմատելութիւնը չիբ պիտի ըլլար: Ահա այդ սկզբունքով Անգլիա կ'առաջարկէ, Ռուսիոյ և Ֆրանսիայի հետ, որ Եւրոպական Գեոպոլիտիկալ խորհուրդ մը գումարելի Պերլինի դաշնագիրը վերաքննելու համար: Աւստրիա և Պուլկարիա «ուղղակի» բանակցութիւնով Թիւրքիոյ հետ ուզեցին խնդիրը անուշի կապել առանց Եւրոպական միջամտութեան: Գերմանիա, պահելով առեղծւածային գիրք մը, քայլառքայլ կը հետևի իր «հաւատարիմ» երկրորդին: Աւստրիոյ որուն կոնակ է իր բոլոր ուժովը: Գերմանիան յայտնի

կամ ծածուկ Երիտասարդ Թիւրքիային դժւարութիւններ կաշխատի յարուցանել *ab irato*, ան չնքեր, որ Թիւրքերը զինք Լքէին և Անգլիոյ յարէին... այդքան ապերախտօրէն. չէ՞ որ Գերմանիան էր որ հայկական կոտորածներուն փրկեց Թիւրքիան եւրոպական միջամտութենէ... «Թիւրքիան հին Թիւրքիան չէ, կ'ըսէր գերման պետական անձնաւորութիւն մը, որ նւազ ազնիւ եղաւ դէպի Գերմանիան: Մեր բացառիկ բարեկամութիւնը դէպի Թիւրքիան աւելի անցեալին պտուղն է քան ներկային»: Աւստրիա իբր «բարեկամ և դաշնակից» աւելի թանկ էր քայգէրին համար:

Ռուսական արտ. գործոց նախարարը Իզվոլսկի շրջան մ'ըրաւ Եւրոպայի մէջ և ունեցաւ երկար խորհրդակցութիւններ բոլոր պետութեանց նախարարութիւններուն հետ: Այդ դիւանագիտական պտոյտը, որ գլխու պտոյտ կարող էր տալ, նպատակ ունէր յաջողցնել միջազգային Գեսպանախորհուրդը և միանգամայն ապահովել Ռուսաստանի համար որոշ «փոխարինութիւններ», Նեղուցներու բացման խնդիրը ևն, ինչպէս նաև ջատագովել հաւանաբար Պալքանի սլաւ ազգութիւններուն իրաւունքները: Իզվոլսկի յաջողութիւնը Պերլինի մէջ միջակ եղած ըլլալ կը թւի. Գերմանիա՝ անգլո-Ֆրանս-ռուսական պրօկրամը չ'ընդունիր կամ վերապահութիւնով և իր ձայնը կըստորագասէ Աւստրիային, չ'ընդունիր նաև ուէէ հողային «փոխարինութիւն» Սերպիային: «Թիզ մը հող չենք տար», կը պտան աւստրիացիք:

Երևոյթները կը մատնեն, որ Ռուսիան թերևս Անգլիոյ յատուկ պահանջին վրայ, կը հրաժարի Նեղուցներու խնդիր յարուցանել է, գոնէ առ այժմ. սակայն դիւանագիտական դաւադրութիւնով մը, Ռուսաստանը կը պատրաստի Պարսկաստանէն թաթել Ատրպատականի եթէ ոչ ամբողջ նահանգը, գոնէ հիւսիսային մասը թէպրիզով. արդէն սկսած է այդ անիրաւ ձեռնձգութեան պատրակները ձևակերպել և դասաւորել: Գայլին ու գառին յաւիտենական առակն է, որ կը կրկնուի Զրադաշտի հայրենիքին մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի, Արևելեան հարցը, Արևելքի քաղաքական քարտէսով նոր ձևափոխում մը կրելու երկունքին մէջ է: Լուր կայ, որ Թիւրքիային ևս Պարսկաստանէն «փոխարինութիւն» մը պիտի ըլլայ, հաւանօրէն Ռւմիոյ գաւառը կցւի Թիւրքիոյ, ուր արդէն մտած էին օսմ. զօրքերը: Արդեօք Նովի-Պազարէն Սերպիոյ հողային շերտի մը փոխարինութիւնն է: Ապագան կը պարզէ այդ: Խեղճ Պարսկաստան:

Դիւանագիտական աշխարհը իր բոլոր խարդաւաններներով, խորամանկութիւններով սպառազէն խուլ ձակատամարտ մը կը մղէ: Այ՛ յաղթողին: Առ այժմ Աւստրիան միջազգային խնդիրներ թուրք և առանցքն է:

Թիւրքիան սկզբունքով համակերպած է եղածին, որ ուշ կանուխ պէտք էր ըլլար արդէն. Իզուր է կեղծ վայնասուններ բարձրացնել և սրդողներ ունենալ: Ծուռ նստինք շիտակ խօսինք: Թիւրքիան նոյն անհաճոյ և անարդարագատ գիրքը բռնեց ճիշտ պարսկական նորածին սահմանադրութեան ոգևորութեան ատեն, իր բանակը և արիւնուշտ քիւրդերը Ռւմիա լեցնելով: Բարոյական վեհանախութիւնը և արդարասիրութիւնը կայ չունի. քաղաքական շահերու հետ: Ամեն տեղ քաղաքականութիւնը լիբր է, ըլլայ Գանուբի ափին կամ

Վոսփորի՝ միւսնոյն է: Պօսնա-Հէրսէկը ձեռքէ ելած էր, զոր Աւստրիան 30 տարի է կը կառավարէր և մէկ միւլիառ ծախք ըրած է բարեկարգելու համար այդ երկու նահանգները: Պուլկարիան անկախ էր իսկապէս, ունէր իր ուժեղ և ինքնավստահ բանակը և առանձին դիւանագիտութիւնը: Կրէտէն արդէն անդառնալիօրէն կորսւած: Թիւրքիան այս ամենէն յուսահատ էր, ուրեմն միանգամ ընդմիշտ կ'ազատի կեղծ ու պատիր վիճակէ մը, որուն լծւած է 30 տարիէ ի վեր և կը մտնէ իր դրական և անառարկելի իրաւունքներու սահմանին մէջ, և ուէէ պատերազմ այդպիսի պատմական փաստերու դէմ, պիտի ըլլար ինքնասպանութիւն: Իսկ Թիւրքիոյ ու Պուլկարիոյ մէջ պատերազմ մը, ամենասխալ և աղէտաբեր քայլը և միանգամայն վերջաբանը պիտի ըլլար Երիտասարդ Թիւրքիային, որուն դէմ ներքին և արտաքին այնքան դաւեր կան և որ պէտք ունի երկար և յամառ խաղաղութեան երկրի բարոյական ու նիւթական ոյժը ամբացնելու համար, եթէ չուզեր ետ դառնալ և գայլին պուկը իյնալ Հաշտարար և ողջամիտ քաղաքականութիւնը—առանց սուերի: Ետէ վազելու—ահա ինչ որ պէտք է պայմանաւորէ այս րօպէիս Թիւրքիոյ կացութիւնը, որ շատ փափուկ և միանգամայն դիւրաբեկ հանգամանք ունի: Բարեբախտաբար՝ երկու դրացի պետութիւններն ալ ըմբռնելով պատերազմի ցաւալի և անդարմանելի հետեանքները, կը ջանան—հակառակ կողմնակի մտտումներու—հաշտարար կերպով կարգադրել ուղղակի բանակցութիւնով, խնդրոյ առարկայ եղող կէտերը, որ առհասարակ Ֆինանսական են: Բանակցութիւնները ետառաջ կը շարունակւին: Երանի թէ համաձայնութիւնը էւելպակաս կայանար և խնայէր երկու դրկից ժողովուրդներուն... արիւնի դառն բաժակը:

* *

Պալքաններուն մէջ վտանգը չէ անցած սակայն, Սերպիա և Վօնթէնէկը հաշտ չեն եղած կարգադրութիւններուն և գրգռւած են Աւստրիոյ դէմ՝ Պօսնա-Հէրսէկի «պօրինի» միացումին համար, որու բնակչութիւնը սերպեր են և որ սերպ ցեղին պատմական օրօրանն է եղած: Սերպիա մինչև իսկ սպառնաց պատերազմ յայտարարել նախընտրելով «իտալքով փձանալ» քան թող տալ որ իր ցեղը ստրուկ ապրի Աւստրիոյ բռնութեան տակ: Մինչև իսկ կըստանէր, որ կարող է Սալայի ափերուն վրայ «յուսահատական» կռիւը պայթիլ:

Սերպ ժողովուրդը նկատւած է թեթև և կրակոտ, իր հոգուն մէջ ունի յոռետեսութիւն մը և յուսալքում մը, որ ընդունակ կ'ընէ զինքը արկածային խենթութեան: Գահաժառանգ իշխանը հէնց թարգմանն էր իր ցեղին, երբ այնքան խելայեղօրէն կը յայտարարէր թէ «խարազանի հարւածներով պէտք է վանել գերմանները, մաճառները Պօսնա-Սէրպէն»:

Սերպիա ցամաքին ներքը կաշկանդւած Աւստրիոյ տնտեսական ստրուկն է գրեթէ և դատապարտւած է անոր *Fourches Caudines*-ի տակէն անցնելու, ուրկէ ազատելու համար տարիներէ ի վեր կը ձգնի: Սերպ ժողովուրդը հպարտ է իր անցեալով և այն բանով, որ Պալքաններուն մէջ ինքը առաջինն եղաւ որ, ողատութեան դրօշը բարձրացուց և ազատագրեցաւ իր սեփական ուժերով:

ու հերոսական կռիւներէ յետոյ, զոր կ'երգեն ժողովրդական աշուղներ եղերական բնարներու— «կուսլա» ներու— վրայ Սերպերը ազատելով չմոռցան իրենց սերպ եղբայրները, որոնք Աւստրիոյ լուծին ասկ են: Բոլոր սերպերը իրենց աչքերը յառած են Պելկրատ «Սպիտակ բերդը», որու վրայ խաչը կը բարձրանայ երբեմնի մահիկին տեղ: Սերպիան կ'երազէ Պիէմօնտը ըլլալ եռուսուլա պետութեան մը: Տուշանի կայսրութիւնը, որի օրով Սերպիան իր զօրութեան և փառքի գագաթնակէտին հասաւ, դեռ կը լլկէ սերպ երևակայութիւնը և երգերը: Մեծ-Սերպիոյ կամ համասերպ գաղափարը հետզհետէ լայնութիւն և խորութիւն կը ստանայ որ ոչ նազ մտահոգութիւն կը պատճառէ իր հզօր դրացիին և թերևս եկած է ժամանակը, որ իրագործւի սերպ զինանշանի չորս Սերու ոգին, թէ «միայն Միութիւնը կ'ազատէ սերպերը»:

Աւստրիան գրաւելով Պօսնտ-Հէրսէկը ոտք հանեց աշխարհը: Մօնթէնէկրօ, նոյնպէս սերպ իշխանութիւն մը, սպառնոտ դիրք բռնած է Աւստրիային հանդէպ: Սերպիոյ և Մօնթէնէկրօյի միջև նիզակակցութիւն մը կնքած է ի հարկին «յուսահատական» կռիւը մղելու սերպերու իրաւունքներուն համար, յոյս դնելով նաև Ռուսիոյ վրայ որ համարաւորութեան մեծ պաշտպանն է: Այս րօպէիս Ռուսիոյ մէջ սլաւ աշխարհի սպառայի մասին մեծ յուզում կը տիրէ: Գերմանականութեան և սլաւականութեան խուլ պայքարն է որ սկսած է դարձելու Գարատաղը՝ ապառաժ այլ ամուլ լեռներու մէջ ամրացած, ուր ոչ մէկ յաղթական ոտք չէ կոխած, կը պահանջէ որ ազատ ըլլայ Աւստրիոյ անիրաւ կաշկանդումէն. կը պահանջէ որ Պերլինի դաշնագրութիւնը իր մասին բարեփոխւի կամ ջնջւի և ճանչցուի բացարձակ անկախ: Սերպ աշխարհի յուզումը կամ «սերպիական կասկածը» չհանգարտիր: Աւստրիոյ դէմ ատելութիւնը կը յարածի, Գարատաղի լերի սարերը կ'արձագանքեն «գօլեէ Աւստրիա» — կորուի Աւստրիան, նոյնը և Սերպիոյ մէջ: Աւստրո-սերպ յարաբերութիւնները միջազգային հրատապ և զգայուն կէտը կը մնան. արդէն Գանուբի արհիւրուն վրայ երկուստեք պատերազմի շանթերը կը դարբնեն:

Վրսպատի որ Գեսպանախորհուրդը գումարւի և գոհացում տայ Սերպիոյ և Գարատաղի արդար պահանջներուն: Սերպիոյ համար կենսական է ճամբայ մը ունենալ դէպի ծով՝ ազատ և անկախ ապրելու և միանգամայն կարենալ արտածելու համար իր արդիւնաբերութիւնը, փոխանակ Աւստրիայէն կախած մնալու, որ զգեցի դեր կը կատարէ ճնշելով սերպերու ազգային արժանապատուութիւնը և զգացումը, և պատրաստելով անոր «յամր օրհասականը»: Ուրեմն հարկաւոր է Պօսնտ-Հէրսէկի կամ Նովի-Պազարի մէջէն հողային շերտով մը Սերպիան կապել Մօնթէնէկրօյին, որ սակայն այժմէն խիստ դժուարութիւններու կընդհարուի, որովհետև Սերպիոյ ուժեղացումով պատար կը քաշուի Աւստրո-գերմանական յառաջնադարացութեան առջև դէպի Արևելք և միանգամայն համասերպ գաղափարը նոր թռիչ կը ստանայ: Չէ՞ որ պաշտանան փոքրիկ պետութիւնները կ'երազեն հին դասական... մեծութիւնները, մանաւանդ այս... վիպական դարուն: Մեծ Պուլկարիա,

Մեծ Սերպիա, Մեծ Յունաստան: Ոչ որ փոքր մնալ կ'ուզէ այս... փոքր աշխարհին մէջ:

* * *

Նեղուցներու հարցը, այն է Ղոսփորի և Տարտանէլի բացումը և ուսական մարտանաւերուն ազատ ելումուտը, կենսական հարց է Ռուսիոյ համար, որ միջազգային դաշնագրերով Սև ծովէն դուրս չկրնար ելլել: Ռուսիա կը պահանջէ Եւրօպայէն վերջ տալ այդ անձահ և խեղդուկ դրութեան, որ կը շարունակուի կէս դարէն աւելի է:

1833-ին Նիկօլա ցարը, սուլթան Մահմուտէն իրաւունք ձեռք բերաւ ուսական մարտանաւերու ազատ անցքը երկու նեղուցներէն, մինչդեռ միւս ազգերու մարտանաւերը արգիլւած էին. այսպիսով իր նաւատորմը Սև ծովի մէջ զերծ կը մնար ուէ օտար յարձակումէ և միանգամայն ինք կարող էր Միջերկրական արշաւել ու ետ փախչիլ ապահով:

1841 յուլիս 13-ին, միջազգային համաձայնութիւնով մը Եւրօպան ստիպեց Գուռը, որ նեղուցները փակուին բոլոր ազգերու նաւերուն առջև, որով Սև ծովի ուս նաւատորմը անկարողութեան մատնելով հետզհետէ ինկաւ:

1856-ի Փարիզի վեհաժողովին, Սև ծովը էզօր հըռչակեցաւ և արգիլեցաւ Ռուսաստանի ոչ մարտանաւ պահել հոն ոչ ալ զինուորական նաւահանգիստ: Ռուսաստանի նաւատարու մն էր: Եւրօպան ամեն գնով կ'ուզէր Միջերկրականը զերծ և հեռու պահել ուսական վտանգէն:

1870-ի Փրանսիայի պարտութիւնով, Ռուսիա իրաւունք ստացաւ Սև ծովու իր կայսրութեան արհիւրը ամրացնել և պատերազմանաւեր ունենալ, բայց նեղուցներէն հրաման չունէր անցնելու:

Ռուս-ճարձնական պատերազմի ատեն, հակառակ կրկնակի ջանքերու, թոյլ չտրեցաւ ուս նաւատորմին դուրս ելլել և միանալ Ծայր Արևելքի նաւատորմին:

Այժմ օգտուելով նոր դէպքերէն Ռուսիա ամեն ջանք և կերպ կ'ընէ, որ վերաքննուի Սև ծովու մասին դաշնագիրը և նեղուցներու արգելքը վերցուի, որու պատճառով Սև ծովու իր ծովային զօրութիւնը չզարգանար:

Եւրօպան շատ հակամէտ չլիւր: Անգլիան որ Ռուսաստանի էն մեծ հակառակորդը եղած է և փակ շիշի մը պէս Սև ծովուն մէջ կ'առ զայն դուրս չէր հաներ, անգլո-ուս համաձայնութենէն յետոյ, որոշ այլ վերապահ տրամադրութիւն ցոյց կուտայ գոհացում տալու Ռուսաստանին. վերջին խօսքը սակայն ձգելով Թիւրքիոյ որ նեղուցներու բանալիներն ունի:

Թիւրքիոյ համար կենսական նշանակութիւն ունի այդ հարցը ուսական զրահաւորները մէկ օր կարող են Պօլսոյ դէմ գալ տնկել և սպառնալու պահանջել. Բիւզանդիոնի ժառանգութիւնը. աք վախը կը քալէ թիւրքերու սրտին մէջ և իրաւացիօրէն:

Այդ մասին թերևս կարգադրութեան մը յանգին— եթէ Ռուսիային ուրիշ կողմէ փոխարինութիւն մը չ'ընեն— բայց ոչ այն ձևով, որով Ռուսիան միայն ինք կ'ուզէ ունենալ նեղուցներէն անցնելու առանձնաշնորհ հուրը, այլ որ բոլոր ազգերու զրահաւորները երթա գան և եթէ հարկ է հակակռն ուսական կասկա-

ծելի քայլերը: Ատով վտանգը չ'անցնիր, թերևս աւելի կը բարդոտի և Պօլիս եւրօպական միակ մայրաքաղաքը կ'ըլլայ, որ գտնուելով «փորձութեան ճամբուն վրայ», ամենէն աւելի ենթակայ կը դառնայ ո է և արտաքին անակնկալ թշնամական հարւածի մը:

Նոր դաշնագրութիւնը մը պէտք է նախատեսէ բոլոր անպատեհութիւնները, պատահականութիւնները և հաւանական վտանգները, որոնք կը պայմանաւորեն Թիւրքիոյ ապահովութիւնը:

Բայց պլանտնական և հովանաւորող դաշնագրերէն դուրս թիւրքիան իր ապահովութեան և գոյութեան երաշխիքը իր ներքին քաղաքական և հասարակական համերաշխ ուժին ու կենսունակութեան մէջ որոնելու է: Այդ է իր ճշմարիտ պալլատիօնը:

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

ՅԵՂԱՓՈՒՍԻԹԻՒՆԸ ԱՆԸՆԿՃԵԼԻ

Թիւրքիոյ սահմանադրական անցուդարձերը եկան պահ մը վարագուրել մեր աչքերէն Պարսկաստանի մէջ յեղափոխական պայքարը, որ կը մղուի Շահի կառավարութեան դէմ, և ուր «միլլէթիները» ու «տէվլէթիները» Իրանի ճակատագիրը պիտի որոշեն:

Թէպէրիզ առաջին և վերջին միջնաբերդը կը հանդիսանայ Պարսկաստանի ազատական խռովքին. այս րօպէիս հոն կեդրոնացած է նոր Պարսկաստանի յեղափոխական փոքրիկ ոյժը որ հերոսական ու հիանալի ճակատամարտը կը մղէ Շահի բռնաւոր ոտնձգութիւններուն և անոր աւարառու լէշկերներուն դէմ և միանգամայն վառ ու կենդանի պահելով սահմանադրական ոգին, կարծես արդարացնելով առևտրական մեծ քաղաքին աւանդական անունը—«Իս Ի վրէժ»:

Մէհմէդ Ալի Շահը, որու գահը «երկնքի սպանդակն է», սնած ու կրթած իր նախնիքներու զօրպի ու սուսերային յիշատակներով, որոնք կեանքի և մահու արիւննոտ կամայականութիւնը ունէին իրենց դժբախտ հպատակներուն վրայ, հէնց գահը բարձրացած օրէն չը կրցաւ հաշտուիլ Մէշրութեան հետ, որ Պարսկաստանի ազատութեան նէվրոզը,—նոր թւականը կը բանար և սանձ կը դնէր ապերասան քայքայներու ու ժողովրդի վիզէն կը փշրէր ստրկութեան ու թշուառութեան անուրը: Շահը կը սիրէր դառնալ Պարսկաստանի հին դրութեան՝ երբ քաճար հարստութեան ղեկավարները հեշտութեան մէջ կը լողային և երկրի հարստութիւնը կը գործածէին անմարդկային ու շայտ քմահաճոյքներու, առանց երկրին փուլի չափ դրական օգտակարութիւն մը ընծայելու: Կարելի է ըսել թէ «արեգակնափայլ» շահերու պետութիւնը այն երկիրն է, ուր կը պակսի պետական սկզբունքի տարրական գիտակցութիւնը և կիրառութիւնը և ուր ամբողջ ժողովուրդը մը կ'ապրի տգիտութիւնով և կեղծիքով:

Շահին ու մէճլիսին մէջ մահու և կեանքի պայքարը սկսաւ — առաջին օրէն իսկ: Առաջինը խարդաւանանքի բոլոր զսպանակները լարեց. քանիցս փորձեց պետական

հարւածով վերջ տալ «Մէճլիսի» գոյութեան, իրեն դէմ մահափորձեր եղան, սակայն իր զինուորական ոյժի պակասը արգելք եղաւ, որ Շահը շուտ իրագործէր իր մտադրութիւնը: Միւս կողմէն Պահարիստանի պալատին մէջ, որու դարաւոր սօսիներուն վրայ սոխակները իրենց վայրի ու գինով երգերը կը կ'իւլիստանեն», պարսիկ երեսփոխանները Իրանի թշուառ ժողովրդին տարտամ երազանքը, «խայալները» կը ջանային ձևակերպել, առանց հաստատ կռւան մը ունենալու, և ուր փայլեցան սակայն ժողովրդական մէկ քանի պերճախօս դէմքեր, որ պատիւ կը բերէին Մէճլիսին:

Մէճլիսին յանդուգն որոշումները, հզօր ընդդիմադրութիւնը շահական կամայականութիւններուն, էնճիլմէններու ազատասէր խլրտումները—երբեմն «շուլուխները», — սպառնալիքները անհանգիստ ըրին Շահին քունը: Սա իր ետև ունէր Ռուսիոյ նենգամիտ աջակցութիւնը և իր թիկնապահ կօզակներու հրամանատարը, Լիախօփ, ուսս անսպայ սպայ մը, որուն կռթնած էր Շահը իր եղբունային ազատասպան ծրագրի իրագործման համար:

«Իմ նախնիքներս սուրով ձեռք բերած են այս գահը, կը յայտարարէր Մէհմէդ Ալի Շահը, և սուրով միայն ետ կը դարձնեմ»: Պարսիկ վեհապետին սոյն սպառնալիքը, ուրկէ արիւն կը հոսի, ցոյց կուտար որ քաճար իշխանները ինքզինքնին օտար կըզգային և թշնամի Իրանին, և դեռ քսաներորդ դարու մէջ իսկ և... անկյոռուսական քաղաքակիրթ հովանաւորութեան տակ, կը շարունակէին անգութ և ագահ քաղաքականութիւնը, քաճար հարստութեան հիմնադրին, Աղա Մահմուտ խանի, որուն «սիրտը այնքան կարծր էր, որքան մարմինը»:

Իր շուրջը հաւաքած բոլոր յետադէմ, հարստահարիչ ու մարմնապաշտ տարրերը, որ Պարսկաստանը օրրանը դրած կ'օրօրէին ու անոր արիւնը կը ծծէին, տապալեց Սահմանադրութիւնը, ումբակոծել տաւ Ազգասորհրդարանը և գլխատել կամ խեղդել տաւ կարող և մտաւոր ոյժերը, որոնք Պարսկաստանի ամայութեան մէջ մէյմէկ փայլուն աստղեր էին, խափանեց բոլոր լրագիրները, — այսօր Պարսկաստանը ոչ մէկ լրագիր չունի—ցրեց ու տարագրեց ազատական տարրերը, որոնցմէ շատերը փախան արտասահման: Պարսկաստանը ինկաւ նորէն իր նախկին անփառունակ և ողբալի թմրած վիճակին մէջ: Այս րօպէիս Թէհրանը «սօսիներու այդ քաղաքը», կեանքէ ու շարժումէ զուրկ մեռելային երևոյթ մը կը ներկայացնէ, որուն վրայէն կարծես Ահմէդի շունչը անցած ըլլալ: Ազատութեան մեղրալուսինը քիչ տեւեց և սահմանադրութիւնը ապրեցաւ «շուշանի մը կեանքը, որ Իրանի մթին ջրհորները կը բոլորեն»:

Միակ կռւանը կը մնար Թէպրիզը, ուր ազատութիւնը «պատտ» կը մտնէր և իր դրօշակը կը տնկէր: Թէպրիզն էր, որ ազատութեան «փէշէնկը» հանդիսացաւ և յեղափոխութեան առաջին նշանը տաւ, հոն էր որ կազմակերպեց և ազատամարտիկ և գոռ էնճիլմէնները, որոնք ժակօպէնները կը յիշեցնէին Փրանսական յեղափոխութեան: Ամբողջ Պարսկաստանը այս րօպէիս անշարժ, լուռ և կրաւոր, դաւադիր անջրպետներով պաշարւած, Թէպրիզն է միայն, որ կըսպառնայ բռնակալութեան և կը

կուրի արիարար Իրանի սահմանադրութեան համար: Բռնակալ կառավարութիւնը օգտւելով ժողովրդի այս անզգայ հանգամանքէն, կը կարողանայ իր ոյժը կեդրոնացնել Թէպրիզի շուրջը՝ զպելու ափ մը բաջասիրտ մարտիկները, որ ահա քանի ամիս է, անպարտելի կը մնան Շահի զօրքերէն: Ի զուր Շահը անոնց դէմ կը զրկէ հիւսիսային գարափափանները, շախտկանները և պախտիարիները, այդ բախտախնդիր ու արիւնարբու աւազակակոյտը, որ ոչինչ ունին ասպետական, այլ միմիայն աւարառութեան համար կը փութան կուրի, և որ փոքրիկ անյաջողութեան մը պահուն, պատրաստ են իրենց ոտքերը ուսերնին նետելու: Ազատութեան փոքրիկ բանակը անձնատուր չըլլար, կը պահանջէ Շահէն նախ վերահաստատել սահմանադրութիւնը եւրօպական ձևով, ուրկէ յետոյ յօժարութիւնով իր զէնքերը վար կը դնէ, երբ հայրենիքը ազատ է: Իսկ Շահի սպառնալիքները, կեղծ խոստումները կորեկի չափ ազդեցութիւն չեն ընել: «Մահ կամ Ազատութիւն», ահա այն խրոխտ նշանաբանը, որ Թէպրիզը — որու վրայ կը սաւառնի Պարսիկի վերջին շունջը — լսելի կ'ընէ Իրանի ժողովրդին և աշխարհի:

Թէպրիզի կուռղներուն հրամանատարը և հոգին է Սատտար խան, որ Շահնամէի Բիւստէմին չափ երգւելու արժանի քաջասպետ հերոսի մը կորովը և ուզմունքիւնը ցոյց կուտայ, թէ և իր կուրծքը չի կտրէ «յովազի մորթէ զրահը»: Յարգ Սատտար խան բարձր բռնած է յեղափոխական դրօշակը, որուն առջև կուգան ետևէ ետև փշուրիլ Շահին լէշկերները: Թէպրիզը անտիկ ու անընկճելի կը մնայ և իր վրայ յառած են Պարսկաստանի բոլոր սահմանադրական ու առաջադէմ տարրերու ուշադրութիւնը, հիացումը և յոյսը:

Բահիմ խանէն յետոյ, Այն էլ Տօլէն, սիփահտարը, չարաչար պարտուած ձգած փախած է: Յեղափոխականները Թէպրիզի մէջ կացութեան տէրն են: Քաղաքին արքայական ու յետադիմական ոյժերը զինաթափ ու անձնատուր եղած են յեղափոխականներուն, ուրեմն մինչև որ Շահը, նոր սիփահտարը, Ֆիրման Ֆիրմանը ձամբէ, այդ իր աչքին փուշ եղող քաղաքը նւաճելու, Ազատութեան առաջապահը — և վերջապահը միանգամայն — պիտի կարողանայ վերակազմել, նոր ոյժ առնել և պաշար հաւաքել նոր ու աւելի հզօր դիմադրութիւններու համար: Արովհետև երկար կուրի և պաշարուածի հետևանքով, քաղաքին գործունէութիւնը կանգ առած և թշուառութիւնը դռները ափ առած էր:

Ամեն կողմէ ջանքեր կ'ըլլան նիւթական ու բարոյական օգնութիւններ հասցնելու Սատտար խանին: Պօլսոյ պարսիկ գաղութը բողբոխ և սպաննալիքի հեռագիր տուած է Շահին, միև կողմէն ազգային հանգանակութիւն բացած է Թէպրիզի յեղափոխականներուն օգնելու համար: Պարսիկ կիները, «էնտէրունի» այդ տարաբախտ հուրիները, որոնք աստուծոյ արևին և մարդկութեան առջև դատապարտուած էին երեսնին սաւանելու, ազգասիրական նախանձելի եռանդ ցոյց կուտան: Անոնք հանրագրութիւնով մը կաղերսեն Անգլիոյ և Ռուսիոյ վեհապետներուն, որպէս զի յանուն մարդասիրութեան միջամտեն և նոր արիւնհեղուութիւններու առաջըր առնեն: Իսկ պարսից գեսպանը, Միրզա

Րիզա խան «Արևելեան գոհարներու» բանաստեղծ հեղինակը, 400 ոսկի նւիրած է Թէպրիզի հերոսին...

Շիա կրօնի ամենաբարձր հոգևորականութիւնը, որ Քէրպէլայի մեծ տաճարին ոսկեղէն գմբէթին տակ, նահատակ իմամ Հիւսէյնի գերեզմանին վրայ կը հսկէ, ձայն կը բարձրացնէ ի պաշտպանութիւն Սահմանադրութեան: Մասնաւոր շրջաբերական կամ կոնդակ մը հրատարակելով «ճիհատ» կը հռչակէ Շահին դէմ և կը հրամայէ պարսիկ ժողովրդին չը հնազանդիլ անոր իբր «քեաֆիր», որ կը բռնաբարէ հաւատացեալներու իրաւունքը:

Պարսիկ ազատական շարժումը, զոր սուլթան Համիդ ամեն ճիգ և նենգամտութիւն թափեց մեռցնելու համար, արձագանք գտած էր թիւրքերու մէջ, այժմ պարսիկները իրենց լքումին մէջ, փոխադարձաբար օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումով նոր սիրտ և նոր կորով կը ստանան իրենց վաղամեծիկ ազատութեան իրաւունքները ձեռք բերելու համար: Պարսիկ հոգևորականութիւնը, որ առաջին սահմանադրութեան ակոյտանը և յետոյ հակառակորդը հանդիսացաւ և նպաստեց անոր քայքայումին, երբ իր կրօնի շահերուն վտանգ կուհսեց, այժմ դարձեալ ազատութեան պաշտպանի հովերը կ'առնէ իր հեղինակաւոր կրօնապետներու բերնով, որոնց քաղաքական հասկցողութիւնը դժբախտաբար հզօր և անպարտելի երաշխաւորութիւն մ'ըլլալ չթուիր ազգային գերագոյն ճգնաժամին, երբ Պարսկաստանը ստիպուած է քաղաքակրթութեան սալին վրայ դարձնել իր գոյութեան աշխարհիկ սկզբունքները:

Շահը ինչքան հպարտ զգայ իր Քաճար նախնիքներով, որոնք սակայն, ըստ հեղինակաւոր պատմագիրներու, Պարսկաստանը այլասեռեցին և անոր տւին մահացու հարուածը, և ըստ Մալխօլմի, հարէմնոցներու նախիրին մէջ իրենց մարդկային էութիւնը նւաստացուցին — կըզգայ իր շուրջը պտուտքող խուլ ատելութիւնը, որ իր մէջ վրէժի ելէքտրացումներ ունի: Աւելի ահէն ու անկուտիութենէ, քան անկեղծ փափաքէ մըղուած, խոստացաւ շուտով խորհրդարանական նոր ընտրութիւն կատարել: Սակայն ժողովրդին հաւատքը անգամ մը խախտած է իրեն մասին, և եթէ առիթը և ոյժը ունենայ՝ Մէհմէտ Ալի շահը պատրաստ է միշտ իր երգումը ուտել:

Իրեն առջև փակած են փոխառութեան դռները. անգլո-ռուսական համաձայնութիւնը կը զլանայ իրեն այդ շնորհը, մինչև որ երկիրը չ'օժտուի բարեկարգ և պատասխանատու վարչութիւնով մը: Շահը ճարահատ, ձեռք նետեց ազգային գանձարանին վրայ, ուր մթերուած են արևելքի էն թանկագին և պատուական գոհարները, մեծ-մօնկոյններուն գահը, որ գին չունի, աշխարհացոյց մը, ուր երկիրները նշանակած են հազուագիւտ ակունքներով, իսկ Պարսկաստանը՝ հիանալի ագամանդով մը. — որ սակայն հեռու է համապատասխանելէ Շահնշահներու երկրի... փառքին և փայլունութեան: Շահը փորձեց եւրօպական պանքաներու մէջ գրու դնել այդ ազգային հարստութեան նշխարները և փոխառութիւն մ'ընելով կուրի... իր ժողովրդին դէմ:

Շահը ուրեմն սպասողական գիրքի մէջ է. ներկայ դրութեան մէջէն ելլելու համար ոչ հանձարեղ ճարպիկութիւնը ունի, ոչ նիւթական միջոց իր դժբախտ

յոյսը դրած է վարձկան և խուլիգան սարպաղներուն վրայ, նւաճելու ըմբոստ Թէպրիզը և ջնջելու ընդմիջտ ազատութեան այդ բոյնը:

Երկրի ներքին և արտաքին դրուժիւնը կը սկսի տագնապալից ըլլալ. ափ մը հերոսներու սերագործութիւնները հազիւ արձագանք կը դանեն պարսիկ ժողովրդին մէջ. կարևոր և ղեկավար ոյժերը փախած են արտասահման, հոգևորականութիւնը կասկածելի է քիչ բացառութիւնով: Յետադիմական տարրերը անողորբօրէն կը մահացնեն երկրին կեանքի երակները. համատարած խաւարի ու թշւառութեան թագաւորութիւնն է նորէն որ գիշերի մը պէս կը պատանքւի դժբախտ Իրանի վրայ, որ չը կրցաւ պրծիլ Զրադաշտի «դրուժանի» տիրապետութենէն: Անգլո-ռուսական համաձայնութիւնը, որ տեսականապէս բաժնեց Պարսկաստանը քաղաքական ազդեցութեան սփիւռններու, անոր «ամբողջութիւնը և անկախութիւնը» պահելու կեդիքին ասկէ, ոչինչ կրցաւ ընել կամ ըրաւ անոր վերականգնումին համար: Անգլիա, հակառակ իր բարեացակամ երևոյթներուն, կ'ետակէ Ռուսաստանէն, որուն շիւղիտաւորութիւնները Պարսկաստանի վրայ իր արջութեամբ գնելու համար, գաղտնիք չեն:

Արևելեան հարցի սուր զարթնումին — եթէ ոչ բռնկումին — երբ չարագուշակ զուգորդութիւններ կը կատարեն դիւանագիտական աշխարհին մէջ, «նովոյէ Արեւմիտ» կը յայտարարէ որ սահմանագլխի անվերջ խռութիւններուն պատճառով, որ կը վտանգեն ռուսական վաճառականութիւնը, Ռուսիա պիտի ստիպուի իր վրայ առնել խաղաղացումը և գրաւել Ատրպատականի նահանգը, եթէ դրուժիւնը չը փոխուի: Այս յօդուածը, ուր կառավարական ներշնչումը կը հոտի, տմարդի դաւաճանութեան ամենամեծ ապացոյցն է ռուս կամ անհասարակ դիւանագիտութեան, որ կը ճնշէ մղձաւանջի մը պէս մարդկային խղճին վրայ:

Ո՞ր է հին Արեաց աշխարհը, երբ «մաքուր կրօնի» ատրուշանները կը վառէին, երբ մազդէականութիւնը իր մաքրատենչ սկզբունքները կը վարդապետէր «մաքուր մտածում, մաքուր խօսք, մաքուր գործ», երբ Գարեհ կառավարական կազմակերպ և քաղաքական սիստէմի ըմբռնումը կը մտցնէր քաղաքական գիտութեան մէջ, երբ արքայից արքային «աչքերը» կը հսկէին երկրին հեռաւոր անկիւնները: Ոչինչ մնացած են հին փառքերէն ու յիշատակներէն. թշւառութեան, ստրկութեան, տգիտութեան ու անգութ թունակալութեան սև օրերն են որ կը ծանրանան պարսից աշխարհին վրայ:

Ստուժեան ու անարժան րէժիմին դէմ է, որ Պարսկաստանի նոր սերունդը, եռանդով ու արիւն հայրենասիրական իրէպոլով մը յափշտակած, կը մաքրուի և կը փորձէ վերահաստատել Իրանի պատիւը և դնել զայն քաղաքակրթութեան ու մարդկայնութեան շաւղին մէջ:

Սատար խանը ոգին կը հանդիսանայ կուռղ Պարսկաստանին, որուն շուրջը պէտք է բոլորին, վեհագոյն ներշնչումով մը, ազատութեան բոլոր բարեկամներն ու ակոյտանները: Ո՞ճիր պիտի ըլլար չսքանչանալ այդպիսի հերոսական ու անձնէր կուրի մը վրայ, ուր ափ մը քաջեր զճառած են փրկել Ազատութեան դրօշակը և որ Պարսկաստանի նորագոյն պատմութեան համար անտրտում և փառապանծ էջերը կը դիւցազներգեն:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՍՕՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԲԻԻՐՕՅԻ
X. ՀԱՍՏԱԳՈՒՄԱՐԸ

Հոկտեմբերի 11—13-ին Բրիւսէլի մէջ տեղի ունեցան միջազգային սօցիալիստական բիւրօյի նիստերը: Ներկայ էին ի շարք բաղմութիւ պատգամաւորներին՝ Է. Գ. Վալեան (Ֆրանսիայից), Կարլ Կառլսոն և Մուլկենբուր (Գերմանիայից), Հայնրիխ (Անգլիայից), Ա. Ի. Կոօր Ա. Գլեբ և Պերնեստորֆեր (Աւստրիայից), Նիմեչ (Բոհեմիայից), Բուխինգեր (Ռուսարիայից), Անդէլ և Ֆիւրնիմօն (Բելգիայից), Վանկօլ (Հոլլանդիայից), Ռուբինօլի և Լենին (Ռուսաստանից):

Ընկ. Արամեղեան ներկայացնում էր Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը (Ռուսաստանի սօց. յեղ. ենթասեկցիայի մէջ):

Հոկտեմբերի 10-ի երեկոյեան Maison du Peuple-ի հոյակապ սրահում տեղի ունեցաւ բացման մեծ միտինգ, մի քանի հազարուոր բաղմութեան ներկայութեամբ: Այդտեղ միջազգային սօցիալիզմի ձեռնհաս ներկայացուցիչները խօսեցին համաշխարհային քաղաքականութեան օրւայ տագնապալի խնդիրների մասին, մասնաւորապէս Արևելեան ձգնաժամի շուրջը: Կառավարութիւնների, եւրօպական բուրժուազիայի գիշատիչ ակորթակների ու ազատասպան փորձերի հանդէպ՝ Կարմիր Նստերնացիօնալը պէտք է դիրք բռնէր յստակ ու վճռական. և նա շեշտեց, յանձին բոլոր երկրների սօցիալիստ պատգամաւորների, իր ջերմ, անվերապահ համակրանքը դէպի օսմանեան ազգերի ազատագրութիւնը, վճռելով կռիւ մղել այն բոլոր գործօնների դէմ, որոնք ձգտում են միջազգային բարգուժիւններ ու պատերազմներ յարուցանել խեղճելու համար սահմանադրական ազատութիւնները:

Չւարթ, սոնական տրամադրութիւն էր Maison du Peuple-ի մէջ բեմի վրայ շարեշար բազմած էին միջազգային սօցիալիզմի ներկայացուցիչները և երկսեռ հսկայական բաղմութիւնը երեք ժամ շարունակ խորին ուշադրութեամբ կլանում էր հռետորների իւրաքանչիւր խօսքը:

Տաճկաստանը, կարելի է ասել, մեխն էր այդ գեղեցիկ միտինգի. բոլոր դէմքերի վրայ կարգում էինք համակրանքի զգացւած արտայայտութիւններ դէպի նորածագ ազատութիւնները, բռնակալական լուծը թօթափած ժողովուրդների ճակատագիրը... Եւ երբ նախագահը իբրև երկրորդ հռետորի, ամբիօն հրաւիրեց Հ. Յ. Գաշնակցութեան պատգամաւորին, որ ի միջի այլ պարտաւորութիւնների, ողջոյն էր բերել Տաճկաստանի իր ընկերներից — ահագին դահլիճը թնդաց բուռն ու երկարատե օվաղիաներով: Թէև մեծ մասամբ անգիտակ մեր իրականութեան, բաղմութիւնը կուսում էր, անշուշտ, որ այդ ցոյցերի աւարկան մի կազմակերպութիւն է, որ անբաւ արիւն է տւել այն զարհուրելի աշխարհում, այն նորաբողբոջ ազատութիւնների համար... Եւ չէր սխալուում...

Արամեղեանն ասաց.
«Հայ Յեղ. Գաշնակցութեան ողջոյնն եմ բերում ձեզ, քաղաքացիներ, — մի կուսակցութեան, որ 18 տարուց ի վեր մղում է դժարին կռիւը Տաճկաստանում սուլթանական բռնապետութեան դէմ և որի նախաձեռնութեամբ ստեղծւեց ամիսներ առաջ օսմանեան

կուող ֆրակցիաների համերաշխութիւնը. եղբայրական ողջոյն ձեռք Կ. Պօլսի ու փոքր Ասիայի մեր ընկերներինց:

»Այդ ողջոյնը և կ ո չ է միաժամանակ, որովհետև նա գալիս է վտանգալի մի վայրկեանում. Տաճկաստանը նորէն գալարուում է տագնապի մէջ, կապիտալիստական ընչաքաղց պետութիւնների կամքով... Թուում է թէ մի նոր «Սրբազան Դաշնակցութիւն» է կազմած, նոյն գլխաւոր դերակատարներով և նոյն էական առաքելութեամբ՝ խեղդել նորածին ազատութիւնները խանձարուրի մէջ:

»Դուք ամենքդ խանդավառութեամբ ողջունեցիք այն մեծ անակնկալ իրողութիւնը, որ այսօր իշխում է ամբողջ միջազգային քաղաքականութեան վրայ,—Օ ս ս մ ա ն ն ե ա ն Յ ե Ղ ա փ ո խ ու թ իւ ն ը: Այդ անակնկալը իրօք ֆատալ, անխուսափելի հետևանքն է մօտ քսան տարւայ ճիգերի, ամենօրեայ պրօպագանդի, որ մղել են քրիստոնեայ ու մահմեդական ազգերի գիտակից տարրերը: Առաջինները շարժման նախակարգապետներն էին և առաջապահը: Բայց քանի դեռ նրանք մենակ էին կուռի դաշտում, նրանց ճիգերը խորտակուում էին, թէ բռնութեան և թէ եւրօպական պետութիւնների դաւերով: Երբ, սակայն, մահմեդականներն ասպարէզ եկան—ազատութեան դասն արդէն ապահովւած էր:

»Այսօր այդ դատը յաղթական է: Պատմութեան մէջ եզակի այն բռնակալութիւնը, որ դարերից ի վեր ճղմում էր իր լծի տակ քսան միլիօնաւոր ազգաբնակչութիւն՝ այսօր արդէն յաղթահարւած է: Այն տիրանը, որի լոկ անունը յարուցանում է ձեր մէջ մարդկային հեկատոմբների զարհուրելի յիշողութիւններ և որ քանիցս այստեղ իսկ, բեղգիական պարլամենտում, հայոց չարաշուք ողբերգութեան օրերում, մեր բաշարի ընկեր Վանդերվելզի ու այլոց բերնով խարանել է ու մկրտել մարգասպան ու այլ որակումներով—այսօր նա զինաթափ է, գերի յեղափոխութեան ձեռքում:

»Եւ դա մի հսկայական երևոյթ էր, քաղաքացիներ, պատմութեան մէջ չը տեսնւած բերկրանքի ու խանդավառութեան մի եզակի տեսարան, ուր ժողովուրդները, դարերով ստրկացած, բաժանւած *divide et impera*-ի ամենանիւթիճ քաղաքականութեամբ, դարերով լցւած փոխադարձ ատելութեամբ՝ միանում էին եղբայրական գրկընդխանունմների մէջ և ուխտում էին երբէք թոյլ չը տալ բռնակալութեան վերադարձը:

»Մի նոր դարադուլի բացւեց բազմաչարչար թիւրքիայի համար—վերածնութեան, նիւթական ու մտաւոր պրօգրէսի դարադուլը, որ վերջապէս, հնարաւոր կը դարձնէ այդ հալածական ժողովուրդների համար քաղաքական ու սօցիալական բնականոն զարգացումը. և շատ չի անցնի, մենք յուսով ենք և հաւատում ենք, որ Ինտերնացիօնալի կարմիր դրօշը կը ծածանւի նաև այն մասլ ու դժբախտ վայրերում, որոնք երկար դարերի ընթացքում ճաշակել են միայն ստրկութիւն ու տառապանք. շատ չի անցնի և մենք կը տեսնենք, որ սօցիալիզմի դաղափարները—որոնք արդէն նւաճել են մեր ինտելիգենտ դասակարգի լաւագոյն մասը— կը գտնեն լայն տարածում և ժողովրդական զանգաճների մէջ, որոնք բնազդով իսկ, իրենց բովանդակ կացութեամբ

իսկ՝ ը մ բ ո ս տ ն ե Ր Ե ն ամեն տեսակ ճնշումների դէմ, թէ բռնակալական, թէ կապիտալիստական:

»Եւ սակայն, ահա, քաղաքացիներ, նորէն չարագուշակ ամպեր հօրիզօնում: Բուրժուազական եւրօպան, որ, անտարակոյս, չի մարտում ժողովուրդների թռիչքները ստրկութիւնից դէպի ազատութիւն, դաւում է օսմանեան ազատութեան դէմ: Զգալով, որ այսուհետև այլ ևս չը պիտի կարողանայ ազատօրէն գոհացում տալ իր դասակարգային ախորժակներին, ազատօրէն ու առատօրէն շահագործել հարստութիւնների լայնածաւալ երկիրը, որ Աբգիւլ Համիդը կտոր-կտոր վաճառում էր յօգուտ իր անձնական դրամարկղի ու իր հարեմի—պետութիւնները, Աւստրօ-Ունգարիա և ուրիշներ, շտապում են պղտորել ջուրը, իրենց մակեալելիկ ծրագիրներն իրագործելու համար...

»Այո, հէնց նոյն վայրկեանին, երբ տարաբախտ ազգաբնակչութիւնները այնքան ջերմապէս կարօտում են խաղաղութեան՝ վերաշինելու համար իրենց քաղաքական ու սօցիալական կեանքը. նոյն վայրկեանին, երբ ներքին մութ, յետադէմ տարրերը փնտրում են մի պատրակ, մի դիվերսիօն՝ վերականգնելու նախկին ըէժիմը—հէնց այդ վայրկեանին է, որ բուրժուազական պետութիւնները գալիս են անյաղթելի խօչընդօտներ ստեղծելու Տաճկաստանի վերանորոգիչներին, գալիս են բորբոքելու պատերազմի ու ըէակցիայի ախորժակները, որոնց մէջ կուլ կերթան այնքան ճիգերով նւաճւած ազատութիւնները:

»Քաղաքացիներ, սօցիալիստական աշխարհը չի կարող հանդուրժել այդ տեսակ եղեռնափորձեր: Նա չի կարող թոյլ տալ իր անտարբերութեամբ նորանոր ոճիրներ: Մենք կոչ ենք անում Ինտերնացիօնալին, ձեզ բոլորիդ առնել ձեր բարձր հովանաւորութեան տակ Տաճկաստանի երիտասարդ ազատութիւնների դատը: Մենք կոչ ենք անում առանձնապէս Գերմանիայի մեր սօցիալիստ ընկերներին՝ ի գործ դնել իրենց հզօր ազդեցութիւնը Բերլինում, կայզերական կառավարութեան վրայ, որը համարուում է բօսֆօրի փեբրում, մեր յեղափոխական շրջաններում, իսկական *spiritus movens*-ը այն բոլոր հակամարդկային ոճրափորձերի (*Crimes de lèse-humanité*) որոնք կատարել են 10 տարուց ի վեր Տաճկաստանի թշուառ ժողովուրդների դէմ:

»Թող Ինտերնացիօնալը զարկէ ահազանգը և թող բոլոր երկրներում սօցիալիստ կուսակցութիւնները յուզեն հանրային կարծիքը:

»Եթէ անգամ ձեր ճիգերն ապարդիւն անցնեն, քաղաքացիներ, ապա դէժ կը կատարէք սօցիալիստական ձեր պարտականութիւնը հանդէպ այն կուռ ու տանջուող ժողովուրդների, որոնք այս արևմտեան աշխարհում, այս զառամեալ քաղաքակրթութեան մէջ, որ խաւարել է կապիտալիստական ախորժակների շղթայազերծ բռնկումով—մէկ բարեկամ, մէկ կարեկից միայն ունին— սօցիալիստական Ի ն տ ե Ր ն ա ց ի օ ն ա լ ը»:

Համակրանքի ու դրւատումի նոյն խանդավառ ցոյցերով ընդունւում է նաև այդ կոչը: Ապա խօսք է տրւում Բուլգարիայի սօց. պատգամաւոր Ալբամովին: Նա կատարօրէն յարձակում է իր ազգային բուրժուազիայի վրայ, որ ուզում է միացնել Մակեդօնիան, հռչակում է Բուլգարիայի անկախութիւն և լին Ալբամով դէմ է այդ

անկախութեան: «Այդ տեսակ մտքերի հոսանքների հետ, ասում է նա, սօցիալիստական կուսակցութիւնը ընդհանուր ոչինչ չունի»:

Բուլգար սօցիալ-դեմոկրատ ներկայացուցչի այդ խօսքերը, ըստ երևութիւն, մեծ հետաքրքրութիւն են յարուցանում: Բազմութեան մի մասը ծափահարում է, միւս մասը սկեպտորէն ձեռնպահ է մնում. . . Թւում է նոյնիսկ շատ էլ անկեղծ չէ այդ յայտնութիւնը. . .

Յետագայ հոեւորները, միանգամայն սխալ են յայտարարում բուլգար պատգամաւորի այդ կարծիքը: Աղբիւր և վայրեան շեշտում են, որ Բուլգարիայի անկախութեան հրատարակումը ինքնին դրական ու առաջադիմական մի իրողութիւն է: Նրանք մերկացնում ու նշաւակում են եւրօպական մեծ պետութիւնների և բուրժուազիայի ընթացքը:

«Կապիտալիզմը, ասում է վայրեան, ծնում է ամենուրեք նոյն ուժերները. Ալեմանսօն անգամ, որ ինքզինքը բարեկամ է ցոյց տալիս Երիտասարդ Քիւրքիային, պատրաստ է դաւաճանել այդ վերջինին, բուրժուազական քաղաքականութեան ծրագիրները նպաստաւորելու համար»:

«Անհրաժեշտ է, շարունակում է հուշակաւոր կօմունարը, կուել միջազգայնօրէն կապիտալի բոլոր սպառազէն ուժերի դէմ: Պրօլետարիատը պէտք է լինի պահպանող տիեզերական խաղաղութեան»:

Հայնզման, անգլիական սօցիալիզմի ծերունի առաջամարտիկը, խարանում է բրիտանական ազատամիտ կառավարութեան քաղաքականութիւնը, որ հնարաւոր դարձրեց համաձայնութեան դաշինքը ռուսական բռնակալութեան հետ: Անգլիացի մի այլ պատգամաւոր, Գլազիէ, աշխատաւորական կուսակցութիւնից (Labour Party) ողջունում է Քիւրքիոյ ու այլ երկրների նորածին ազգերին և սօցիալիստ կուսակցութիւններին, յոյս է յայտնում, որ շուտով եգիպտական ու հնդկական սօցիալիստներ ևս հրապարակ կը գան ու կը ձգտեն ազատել իրենց երկրները անգլիական կապիտալիզմից:

«Խաղաղութիւնը սօցիալիզմի անկեղծ ու խորունկ բաղձանքն է: Չը կայ աշխարհում մի աւելի մեծ անարգանք, քան այն՝ որ զինւած մի ազգութիւն գրոհ է տալիս մի ուրիշի վրայ, նրան ջարդելու նպատակով: Խաղաղութիւնը նախապատրաստելով, մենք ստեղծում ենք ամենահոյակապ գործը համամարդկային պատմութեան»:

*

Յաջորդ օրը Բիւրօյի նիստերն են: Օրակարգը բռնւած է ամբողջապէս կազմակերպական խնդիրներով: Երկար թեր և դէմ վիճաբանութեան առարկայ է լինում Անգլիայի Independent Labour Party-ի (Անկախ աշխատաւորական կուսակցութեան) ընդունելութեան հարցը:

Անգլ. սօց.-դեմոկ. կուսակցութեան պարագլուխ Հայնզման խնդրում է չ'ընդունել այդ կազմակերպութիւնը սօցիալիզմի շարքերի մէջ, պատճառաբանելով, որ նա մաքուր սօցիալիստական չէ և յաճախ համաձայնութիւններ, կօմպրօմիսներ է անում բուրժուազական հատուածների հետ:

Շատ քչերն են, սակայն, միանում Հայնզմանի պատճառաբանութեան: Ինքը կաուցիկն, ուղղափառ մարք-

սիզմի թէօրիտիկոսը, թէպէտ և ընդունում է, որ Անգլիայի հզօր աշխատաւորական կուսակցութիւնը ի դէմս իր ծանօթ ղեկավարների (Աեր Հարդի և Էն) յաճախ տալիս է անգիտակից, ոչ-դասակարգային քաղաքականութեան ապացոյցներ, թէպէտ և հրապարակով շիտակ ու վճռական կերպով չի խոստովանում դասակարգային, պրօլետարական տեսակետը, այնուամենայնիւ ընդունելի է սօցիալիստական յետեմա-ցիօնալի մէջ, քանի որ նա իրօք de facto իր տեսական ու քաղաքական պայքարներով կանգնած է դասակարգային հողի վրայ, մղում է պրօլետարական, հակաբուրժուական մի կռիւ:

Կաուցիկու բանաձեւը ընդունեց ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ և Labour Party-ն իր հսկայական ճիւղաւորութիւններով վերջնականապէս ընդունեց սօցիալիստական կուսակցութեան ընտանիքում:

Բուռն վիճաբանութիւնների նիւթ եղաւ և ներկայ քաղաքական կացութիւնը: Ընդունում է համարեա միաձայն Ֆրանսիական սօցիալիստների մի բանաձեւը, որ ի նկատի ունենալով պատերազմի վտանգի յարատեւումը, մեծ, բուրժուական պետութիւնների մըշտնջենական դաւերը Մարօկկոյում, Բալկաններում, Տաճկաստանում, և շեշտելով, որ սօցիալիզմը, կազմակերպւած աշխատաւորութիւնը միակ ազդու ուժն են միջազգային խաղաղութեան, — հրաւիրում է բոլոր երկրների սօցիալիստ կուսակցութիւններին՝ «կրկնապատկել իրենց հսկողութիւնը, գործունէութիւնն ու ճիգերը»: Հրաւիրում է պարլամենտական սօց. հատուածները՝ միջազգային սօց. Բիւրօյի հետ «ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ՝ պատերազմը կանխելու և խաղաղութիւնն ապահովելու համար»:

Քանի գնում, միշտ աւելի պարզում է, որ կապիտալիստական ներկայ քաօսային աշխարհի մէջ՝ մէկ ուժ միայն կայ, քաղաքակրթութեան մէկ ճըշմարիտ ու հաւատարիմ սպասաւոր միայն, որ ջերմապէս, անկեղծօրէն ու ազգութեան պաշտպան է կանգնում միջազգային խաղաղութեան, մերկացնելով ու ժողովուրդների ուշադրութեանը մատնելով պետութիւնների ու նրանց գիշակեր հրամանատարների հակաժողովրդական, նողկալի դաւերը: Այդ ոյժը Սօցիալիզմն է, — բուրժուազիայի պատուհասը պարլամենտներում ու հրապարակում:

Ոչ մի կասկած՝ որ Ֆրանսիական կառավարութեան ձեռնարկած Մարօկկեան արկածալի արշաւանքը յանգեց իր ներկայ համեմատաբար խաղաղ վախճանին՝ գլխաւորապէս, նոյնիսկ կարող ենք ասել, բացառապէս շնորհիւ Ֆրանսիական սօցիալիստական կուսակցութեան և նրա տաղանդաւոր առաջնորդ Թօրէսի մշտնջենական միջամտութիւններին, մերկացումներին ու յարձակումներին:

Ոչ մի կասկած՝ որ արեւմտեան երկու մեծ երկրների Անգլիայի ու Գերմանիայի յարաբերութիւնները ևս ազատեցին իրենց երբեմնի սուր ու վտանգաւոր կերպարանքից դարձեալ շնորհիւ սօցիալիստական կուսակցութիւնների ջանքերին, որոնք շարունակ, իւրաքանչիւրը իր հայրենիքում խարազանում են միլիտարիզմի ու պատերազմների պաշտպան տարրերին. . . Մենք տեսնք նոյնիսկ մօտիկ անցեալում, անգլօ-գերմանական յարա-

բերութիւնների ամենախիստ լարման ընթացքում— տեսանք, ինչպէս գերմանական սօցիալիստները Լոնդոն փոխադրելով, կազմակերպեցին խաղաղութեան ու ազգերի համերաշխութեան բազմամարդ ցոյցեր անգլիական սօցիալիստների հետ, և ինչպէս այդ վերջինները իրենց հերթին Բերլին գնալով, կազմակերպեցին համանման ցոյցեր, ընդդէմ ռազմատենչ կապիտալիզմի և յօգուտ տիրեղերական խաղաղութեան...

Բիւրօն նորից անցաւ ընդունելիք նոր կազմակերպութիւնների հարցին:

Վիճում են սիօնիստ-սօցիալիստների ընդունելութեան խնդրի շուրջը: Կառուցիկ, Ադլեր և մի շարք ուրիշներ դէմ են խօսում: Գրեթէ միաձայն մերժում են սիօնիստ-սօցիալիստները, վերև չեղած, Ֆիկտիվ մի կուսակցութիւն:

Վարանդեանը թիւրքահայերի մասնակցութեան հարցն է յարուցանում: Թէև, ասում է նա, Շտուտգարտի անդցեալ տարւայ նիստի որոշմամբ Թիւրքիայում գործուէ Զ. Գաշնակցութեան հատուածը կարող է մասնակցել համաշխարհային սօցիալիստական կոնգրէսներին միմիայն ուրիշ օսմանեան տարրերի ներկայացուցիչների հետ, բայց նկատելով այդ միւս տարրերի համեմատական յետամնացութիւնը կուլտուրական ու սօցիալիստական տեսակէտից, առաջարկում է ընդունել Կնտերնացիօնալի մէջ ենթասեկցիայի ձևով մի ուրոյն ներկայացուցչութիւն թիւրքաց Հայաստանից Կ. Յ. Գաշնակցութեան համար:

«Մենք կը ձգտենք, ասում էր Վ., աստիճանաբար ու համերաշխութեան պրօպագանդով գրաւել և մեր մահմեդական հարեաններին դէպի նոր սօցիալական գաղափարները, բայց այդ գործի աջողութեան համար, հարկ է, որ մեզ այժմից իսկ տրւի մասնակցութեան իրաւունք: Սպասել մինչև հարեանների հասունանալը — ոչ արդար կը լինի, ոչ էլ բանաւոր:»

Կարձատե խորհրդակցութիւնից յետոյ, Բիւրօն միաձայն ընդունեց «Գաշնակցութեան» առաջարկը և տեց Թիւրքաց Հայաստանի ներկայացուցչութեանը 4 ձայնի իրաւունք:

Այնուհետև նոյնպէս միաձայն ընդունեց բելգիական ընկերների և նախագահ Գը Բրուկկերի իմբագրած մի բանաձևը Տաճկաստանի ազատագրութեան առթիւ, որ յայտարարում է.

«Միջազգային Սօցիալիստական բիւրօն բերկրութեամբ ողջունում է անկումը այն քստմենլի ըէֆիմի, որի տակ Աբդիւլ Համիդը այնքան երկար ժամանակ պահել էր Տաճկաստանը պետութիւնների մեղսակցութեամբ, ողջունում է կարելիութիւնը, որ ունին այսուհետև այդ ընդարձակ պետութեան ժողովուրդները՝ վարելու իրենց ճակատագիրը, ողջունում է այն նորագոյն ազատութիւնները, որոնք թոյլ կը տան նորածին պրօլետարիատին մղել իր դասակարգային կռիւր սերտ միութեամբ համերաշխային պրօլետարիատի հետ»:

Գրանով և փակեցին X Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօյի նիստերը:

Միւս օրը տեղի ունեցաւ այլ և այլ երկրների սօց. պարլամենտական ներկայացուցիչների նիստը. իսկ երեկոյեան — հրաժեշտի փառահնչ մի երեկոյթ, ի պատիւ օտար պատգամաւորների, նոյն *Maison*

du Peuple-ի հոյաշէն գահլիճում, ուր Բրիւսէլի առաջնակարգ արեստատէրների ու երգիչների ներկայութեամբ, որոտաց բելգիական համբոււււււււ սօցիալիստառաջնորդ Անգէլի ձայնը, — մի ուժեղ ու յուզիչ ճառ (*allocution*) գեղարեստի ու սօցիալիզմի մասին:

«Արտիստներ — գոչում էր Անգէլ — գուք պարտաւոր էք աջակցել մեզ՝ ազատագրելու աշխատաւոր մարդկութիւնը իր տնտեսական ու հոգեկան շղթաներից... Իսկ եթէ չէք գայ — *tant pis!* Ինչպէս որ մենք տնտեսական ու քաղաքական հողի վրայ դարձնել ենք մեր մաքուաման գործիքները — կօօպերատիւներ, սինդիկատներ, մարտական կազմակերպութիւններ — այնպէս և պիտի արտագրենք մեր սեփական արտիստներին, որոնք կ'երգեն աշխատաւորի ծովացած վիշտը և հերոսական աշխատամարտի գուրագները...»

Անգէլ լռեց. երգեցիկ խումբը բեմի վրայ հնչեցրեց «*Internationale*»-ը, բանւորական մարտիչէզը և ամբողջ գահլիճը, ելէքտրականացած, երկրորդեց խմբին, նոյն մարաշունչ յանկերգը որոտալով...

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՏՕՔԹ. ՄԱՆԱՍԷ ԶԵՎԻԿԵԱՆ

(ՄԱՆԱՍ)

Տարւած յաղթանակի այս փառաւոր օրերում, երբ յարգանքի և յիշատակի մեր վերաբերումը կը յայտնենք Գաշնակցութեան քաջարի նահատակ գործիչներուն, տխուր հարկը կը զգանք արձանագրելու հեռաւոր անկիւններում,

բունապետութեան անգութ մազիլներում զոհուած մի դաշնակցական զօրեղ գործիչ ևս:

Գա Մանասն է, սօքթ. Մանասէ Զեվիկեան, խորհրդակիցն ու մտերիմը Արմենակ Գարախօզեանի, ինկած անձնազոհութեան նոյն գերագոյն ճանապարհին վրայ:

